

3023 / 30

N. Iorga

Cărți reprezentative
◉ în viața omenirii ◉

Volumul III
Epoca modernă

București

—
Editura Casei Școalelor

1929.

Invr. A. 29.333

N. Iorga

Cărți reprezentative
□ în viața omenirii □

—○—
Volumul III
—○—

București

—
Editura Casei Școalelor

1929.

130796

CONTROL 1953

Biblioteca Centrală Universitară
"Carol I" București
Cofa.....12553

1956

B.C.U. "Carol I" - Bucuresti

C130796

I.

Cristina de Pisan.

În vremea cînd evul mediu se apleca spre antichitate într'o atitudine liberă și simpatică, pe care a tăiat-o formula rece, severă, inexorabilă, neîngăduind alt zîmbet decît al elevului mulțămît că a izbutit să-și facă tema, Franța, care-și are Renașterea ei, mai veche și mai firească, a primit, a adăpostit și reținut, dacă n'a putut da — cu toate că ducele de Orléans, fiul lui Carol al V-lea, a fost crescut de d-na de Roussel¹ —, pe o *femeie de litere*, pe o *autoare*, cum nu era, măcar la Francesi, obiceiul epocii, pe Cristina de Pisan.

Nu există o biografie a ei, de și însăși presintă toate elementele necesare pentru a o alcătui, precum nu există o analiză atentă a operelor pe care le-a dat și din care aici alegem numai cartea închinată de dînsa aceluï Carol al V-lea, de bună memorie, *Le livre des faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V.*

E fiica unui astrolog cunoscut, venit pe un an și rămas în Franța, cu plata de 100 de livre pe lună, la Curte, care a fost medicul „până la urmă“ și consilier al suveranului, a aceluï „Toma de Bologna“, pe care ea însăși îl presintă ca pe un *preudomme*, „scriitor foarte iubit și cleric excelent, graduat și *doctorisat* la Bologna

¹ II, 1E.

cea mare în sacra medicină, cu alte grade de știință“, „ales în orice virtute“¹. Mama era Venețiană.

A apucat vremi mult mai fericite decât acelea în care trăiește, din mijloacele și în situația pe care le vom vedea. A văzut în copilărie odăile palatului căptușite cu catifea bătută cu „perle de aur și de mătăasă“, cu sentințe scrise de-asupra, mobilele acoperite de brocard, mesele, ca acea de ceremonie, pe care se servește în vase de aur și argint greu, une ori și cu pietre scumpe, hainele luxoase în care iarăși sînt dese — ca la noi în mormîntul de la Argeș — mărgăritarele, papucii de același lux². Cunoaște „sala cea mare“, „sala parlamentului“, cea de de-asupra Seinei, cea verde³. În ajutorul

¹ Auquelles paroles cognoissant son excellence toute vertu, je adjouste foy comme à parole véritable dicte de preudomme; lequel très amé serviteur et cleric excellent, gradué et doctorisé à Boulogne la Grace en la sainte médecine, avecques autres degrez de sciences, fut continuelement présent en la maladie dudit prince jusques à la fin (III, 70). Cf. „Renommée iors tesmoignoît par toute crestienté la souffisance de mon père naturel ès sciences spéculatives, comme supellatif astrologiens“ (I, 15). De son temps et cent ans auparavant, il n'a pas vécu d'homme de si haut entendement. V. și II, 33: „philozophe, serviteur et conseiller dudit prince“. Era consultat și pentru relicve. Carol însuși e „très sage philozophe et expert ès étoiles“ (III, 1); „ci dit comment le roy estoit astrologien“ (III, 4).

² Les nobles paramens d'or et de soye, ouvrez de haulte lice, que tendus estoient par ces paroites et ses riches chambres, de velours brodées de grosses perles d'or et de soye. de plusieurs estranges devises..., ces draps d'or tendus, pavillons et cieulx sur ces hault dois et chayeses couvertes, la vaissel d'or et d'argent grant et pésant de toutes façon, en quoy l'on estoit servit par ces tables; les grant dreçouers couvers de flacons d'or, coupes et goubelés et autre vaisselle d'or à pierrerie, ces beaux entremés, vins, viandes délicieuses et à grans planté... Tous les abis ouvrez à fines et grosses perles, et mesmement les souliers (III, 32).

³ La grant sale du palais, la chambre du parlement, la chambre sur l'eau, la chambre verte (*ibid.*, 39).

Epifaniei a asistat la una din acele ceremonii ale Curții, în care „valeți, îmbrăcați în același postav, țin candelabre din care atîrnă lumînările și torțele de se face lumină ca ziua“¹. Dacă numai din povestiri știe despre visita în Franța a cruciatului rege al Ciprului, Petru, în 1365, ea a văzut cu ochii pe „cavalerul“, cu ciudată îmbrăcămintă, trimes de Sudan la regele considerat ca „solemnul prinț al creștinilor“, care primește în schimbul darurilor sale pînă de Reims „cum nu se află de loc pe acolo“.²

Fata astrologului fără păreche, „cum n'a mai fi altul în o sută de ani“ (născută în Bologna la 1363, venită în Franța în 1368), a moștenit de la tată respectul pentru „înțelepții doctori în științe și clericii solemnii“³, în rîndul cărora a se înscrie îi e cea mai călduroasă dorință. „Matematica“ prezicătoare⁴ a părintelui său o încîntă, și nu se îndoiește de eficacitatea ei. Ea crede că planeta Marte dă războaiele⁵, că planetele au „promis“ nașterea, tîrzie, a lui Carol al VI-lea⁶ și shisma⁷. „La astrologie“, scrie ea, „nu poate ajunge nimeni fără a fi înainte filosof, geometru și aritmetic“⁸. Nici medicina

¹ Le luminaire des cierges pendus et torches que vaslés, vestus d'un drap, tenoyent, qui aussi cler y faisoit comme de jour (*ibid.*).

² Comme un solennel prince des chrétiens... Lorsque j'estoye enfant, je vi le chevalier sarrazin richement estrangement vestus... Toiles de Rains escarlates, dont n'ont nulles part delà (III, 31). Cf. pentru recepții *ibid.*, 32.

³ Sages docteurs et clerz solemnels (II, 15).

⁴ Philozophes fondez ès sciences mathématiques et spéculatives (I, XV).

⁵ La planète de mars influent guerres et batailles (II, 20).

⁶ Ès prophécies promis (II, 15) și II, 1: Constelacions saturnelles et froides rendoyent l'air en toutes contrées infect par moisteur roide continuée en longue pluye (II, 1).

⁷ III, p. 51.

⁸ A astrologie nul ne peut parvenir s'ainçoiz n'est et philosophe, geometre et aritméticien (III, 4). Definiția astrologiei, III, 11.

nu-i rămăsese neștiută, și ea putea să vorbească de „infirmițiile reumatice, frigurile care pot fi cauzatoare de moarte“¹. Dar, înainte de toate, era, cum se judecă însăși pe sine, o femeie sănătoasă și plăcută la vedere: „corp sans nulle difformité et assez plaisant, et non malades, mais bien complexionnée“.

S'a măritat deci încă de la cincisprezece ani, biruind „delictele spre care apleacă tinereța“², cu un cavaler dintre cei mai mărunți ai acestei Curți în care erau și până la o mie, Étienne du Castel. Dar o văduvie răpede o aștepta, la 1389. N'a uitat niciodată pe soțul pierdut: după treisprezece ani, se părea că era doar „un ceas“ de la moartea lui³. Și în versurile ei ea se presintă singurică și părăsită de „amicul cel dulce“:

Soulete suis et soulete vuel estre,
Soulete m'a mon doulz ami laissée.

Rămăsese cu bătrîna Venețiană, cu doi frați, despre cari nu știm nimic — nici „filosofi“, nici „teologi“, nici medici și nici astrologi —, cu o fată, care se călugărește, și un fiu, „mare retoric“, pe care-l iea la dînsul contele de Salisbury.

De și chemată în Anglia și la Milan, ea rămîne în țara de care era așa de mult legată prin amintiri și interese. Rămîne în mijlocul proceselor „care sînt ca hrana văduvelor“⁴. „Supt mantie blănită cu gris și supt haina

---

A alchimiei, care ajută „a face artificial azurul“ (III, 22, 28). Arnault de Villeneuve află „piatra filosofilor“; *ibid.*

¹ Rumatiques enfermetez, tièvres... , causales de mort (II, 1).

² Délis ésquels juenece s'encline.

³ Combien que mon coeur étoit rempli d'amertume causée par un triste souvenir, mes regrets n'ont-ils cessé pour le jour d'hui non plus que s'il n'y avoit qu'une heure que son trepas fut avvenu.

⁴ Les plaidés et procès, qui sont comme le metz des veuves, m'avironnerent de tous lez; et ceux qui me devoient m'assellèrent afin que je ne m'avançasse à leur rien donner.

de de-asupra de postav stacojiu, nu prea des schimbată, dar păzită bine, simțiam dese ori fiori tari și aveam în frumos pat și bine așezat nopti rele¹.“ Se adaugă bănuieli ca de văduvă tină, pe care le răspinge cu indignare: „une ori, cînd mi-o spuneau, mă tulburam și une ori zimbiam, zicînd: „Dumnezeu, și cu el, și cu mine știm că nu e așa²“.

Își va cîștiga viața scriind, de și se face a crede în „ignoranța ei adîncă“³. Pe atunci femeile ajunseseră a-și cîștiga un rol în societatea franceză, care le încunjurase atîta vreme numai cu măgulirile cavalerismului. Carol al V-lea chemase pentru „frumoasele revelații ale Domnului Nostru“ pe „o sfîntă doamnă de viață foarte aleasă și de o deosebită devoțiune și disciplină în viață“, Guillemette de La Rochelle, care era în stare „să se ridice de jos mai mult de două picioare“⁴. Odată el adună pe „femeile de samă din Paris“⁵. Cristinei îi place să arăte pe Ludovic de Orléans crescut *femeiește*, de-a gata pregătit pentru misticismul oamenilor sfinți de la mănăstirea nouă a Celestinilor⁶, între cari acel Philippe de Mézières, care nu credea în toate vădirile astro-

¹ Soubz mantel fourré de gris et soubz surcot d'escarlante, non pas souvent renouvelé, mais bien gardé, avois espesses fois de grans frissons et en beau lit et bien ordonné de males nuis (I, 13).

² Aucunefois, quand on me le disoit, m'en troublois, et aucunefois m'en sourioye, disant: Dieux et icelui et moy savons bien qu'il n'en est rien (*Vision*).

³ Moy, Christine de Pizan, femme soubz les tenebres d'ignorance au regart de cler entendement (Prefața). Ma petite faculté, qui femme suis (II, 18).

⁴ Une sainte dame de très esleue vie et singuliere en dévotion et discipline de vivre... De belles révelacions de Notre Seigneur (III, 23).

⁵ Les femmes d'estat de Paris (III, 32).

⁶ Couvent de sains preudeshommes servant Dieu (II, 16). Cf. III, 11: „sainctes personnes vivans en grant aspreté de vie..., servans Dieu“; III, 11.

nomice ale lui „Toma de Bologna“. Îl vede pe rege copilăș, „spunînd dulce, copilărește, Ave Maria în genunchi, cu mînuțele strînse înaintea icoanei Maicii Domnului“¹. De aceia, cu gîndul la aceia care l-a crescut, nu suferia să audă lucruri necuviincioase cu privire la femei². El apare „glumind plăcut între doamne“³. Pe ducele de Bourbon îl va lăuda pentru că, asemenea cu nu știu ce „prinț Brutus, care era mîngîierea și sprijinul doamnelor văduve din Roma și al oricăror femei nedreptățite“, este „adevăratul refugiu al femeilor sărace nevoiașe“, care sînt puțin ascultate în multe Curți“⁴. Și-i va plăcea scriitoarei de istorie să presinte pe Împăratul Carol al IV-lea mergînd să facă omagiu reginei încununată cu cercul de aur între doamnele ei, apoi surorii întăii lui soții, ducesa de Bourbon, înaintea căreia plînge și el, de nu puteau vorbi nici unul nici altul⁵.

Opera literară a Cristinei cuprinde o întreagă parte de erudiție, care ar fi pretențioasă dacă în aparenta pretenție n'ar fi, de fapt, atîta naivitate, atîta bună și mișcătoare naivitate, atîta cochetărie femeiască, pentru care citațiile „solemne“ și cuvintele mărețe, luate din latinește, sînt niște simple podoabe ale frumuseții spiritului ei. Pe lîngă balade, *lais* și *virelais*, rondèle și „jeux à vendre“ ori „dis amoureux“, în care se întîlnesc, cu

¹ C'estoit doulcete chose luy oyr dire, enfenciablement, à genoulz, ses petites mains jointes devant l'image Nostrè Dame (*ibid.*).

² N'a cure d'oyr dire des honneur de femmes, ne de nulluy mes dire (II, 15).

³ Rit et soulace entre dames aveniment (II, 16).

⁴ Prince Brutus, qui estoit reconfort et soustenail des veuves dames de Rome... et de toutes femmes à qui on fait tort..., reconfort des povres gentilz femmes basongneuses et adoullés, grevées de tort, lesquelles sont pou oyes en maintes Cours; II, 14.

⁵ „Si fort à plourer se prist que parler ne pot.“ Dar și cei doi regi „si fort plourerent qu'à peine povoyent parler“ (II, 47). Moar-tea și îngroparea reginei, *ibid.*, 50.

sau fără un fond real, toate răbdătoarele artificii ale modei literare de la sfârșitul evului mediu, pe lângă *Épître d'Othée à Hector*, din 1399, și *Débat des deux amants*, ea dă întâiu „Calea lungului studiu“, tradusă „în prosă franceză“ și publicată la 1549 abia¹. E vorba în această învățată compilație de Constantinopol, de Ierusalim, de Egipt și de cerul lui Dumnezeu; intervin alegoriile favorite ale epocii: Sagesse, Noblesse, Chevalerie, Richesse, Raison; se laudă Carol al V-lea și Englesul Henric al IV-lea, căci în domeniul poeziei se face o alegere de rege. Urmează, în 1403, altă alegorie, a științelor, aceia din *Mutation de fortune*, cu o privire istorică, apoi, în 1405, o critică a celebrului *Roman de la Rose*, atac care provocă o întregă polemică („*Épîtres du débat sur le roman de la Rose*“). În 1406, *Livre de la vision*, în care, pe lângă figurile închipuirii, manevrate cu mai multă sau mai puțină dibăcie, se dau exemple istorice și amintiri personale. În domeniul moral, se citează *Livre des trois vertus*, cu sfaturi pentru femei, *Trésor de la cité des dames*, *Corps de Policie*, *Livre de Prudence* și *l'Enseignement de bien vivre*. Sfaturi pentru oaste se află în *Livre des faits d'armes et de chevalerie*. Iar o problemă politică se tratează în *Traité de la paix* din 1413 și în *Chemin de longue étude* din 1415. Cristina depune ce a cules mai bogat din lungile ei lecturi străduitoare în biblioteca lui Carol al V-lea condusă de Gilles Mallet.

A cercetat, spune ea odată, „istoriile Evreilor, Asirienilor și începuturile domniilor, care purced una din alta, coborându-se la Romani, ale Francesilor, Bretonilor și alți istoriografi, apoi deducțiile științelor, după cât, potrivit cu vremea ce am avut, putuiu pricepe; apoi mă apucăiu de

---

¹ *Le chemin de longue étude...*, traduit de langue romanne en prose françoise par J. Chaperon. În ediția Petitot se dă lista manuscrisurilor pentru această operă și pentru altele.

cărțile poezilor“¹. A întrebuințat „cinsprezece volume de căpetenie“ și șaizeci și opt „alte particulare mici scrieri, care toate la un loc cuprind vre-o șaptezeci de caiete“². Totul pentru că e convinsă de faptul că „simțul omenesc nu e în stare să conceapă de la sine toate științele și arta fără să amestece pe altul“³. A găsit în biblioteca regală traduceri din Sfântul Augustin, din Aristotele (Despre Cer și Lume, Eticele, Politicele; de Nicolae Oresme), din Vegetiu, din Valeriu Maxim, din Tit Liviu, datorite și unui Jean Corbichon, unui Denis Soulechat, chiar lui Jean de Meung, unul din autorii „Romanului Rosei“. Nu-i va fi greu să citeze, de sigur nu după opera originală și integrală, pe Homer și Sapho, pe Platon și Aristotele, pe Hipocrat și Galien, dintre Romani pe Virgiliu și Horațiu, pe Ovidiu, Tibul și Catul, pe Iuvenal și Lucan, pe Cicerone (*De divinatione*, *De officiis*), pe Valeriu Maxim, pe Vegetiu și Trog Pompeiu, pe Aulu Geliu, pe Suetoniu, pe Seneca, pe Apuleiu, iar, dintre oamenii evului mediu, pe Boețiu, pe Albert cel Mare, pe comentatorul lui Aristotele, Eustratiu de Niceia⁴; Beda, Alcuin, Raban Maur, Ioan Scotul nu-i sînt necunoscuți⁵.

¹ Les histoires des Ebrieux, des Assiriens et des principes des signouries, procédant de l'une et de l'autre, dessendant aux Romains, des François, des Bretons et autres historiographes. Après aux déductions des sciences, selon ce que en l'espace du temps que y estudiaï, eu pos comprendre; puis me pris aux livres des poëtes.

² Quinze volumes principaulx... Autres particuliers petits dictiez, lesquieulz tous ensemble contiennent environ soixante-dix cayiers.

³ Impossible est à sens humain que de soy peust toutes sciences et art sanz introduccion d'autruy (II, 21).

⁴ Regele cunoaște „les fais des Romains“ (I, 16). Și ducele de Berry ceteste „beaux livres des sciences morales et histoires notables des pollicies rommaines“ (II, 12). Cf. III, 68.

⁵ III, 13. Laudă Universitatea din Paris și cea din Praga.

Carol al V-lea, prinț perfect și în domeniul culturii, știe gramatica, retorica, logica, aritmetica, „fără care nu se poate știința astronomiei¹“, geometria, muzica, adecă „știința sunetelor acordate prin note minime“ (*sic*)² — și-i place și ei de musicanții cari „zic din instrumentele lor minore cât de dulce se poate“³ —, poate și metafisica, din „metha“ și „phisis“. Orice om cult trebuie să adauge la „prudență“ „arta“, adecă acele „façons qui passent en estrange matière“⁴, să întrebuițeze, ca ducele de Orléans, „vorbirea frumoasă întovărășită fi-rește de retorică“⁵, să ia din latinește „puterea terminilor suptiri“⁶.

Din acești „termini suptiri“ ea va face cea mai bogată colecție. Substantive ca „soustenail“, „aministration“, „prémise“, „invector“, „compillation“, „entencion“, „exposteur“, „rassadiaccion“, „copéracion“, „obfuscation“, „meurté“, „conduiseur“, „alterquation“, „coagulance“, „aduleur“, „bellacion“, „architeteur“, „phinozomie“, „exercite“, adiective ca „inquisitif“, „șçapient“, „souplemployé“, „suppellatif“, „speculatif“, „senestre“, „delicatif“, verbe ca „molteplier“, „translater“. Și apucături de stil se împrumută din aceste modele, ca atunci când scriitoarea se îndreaptă către „Suverana Providență“⁷, către Carol al V-lea, „ca și cum el ar fi viu pe lume“⁸, către Dumnezeu însuși, ca „să-i deschidă buzele, să-i lumi-

¹ Sans laquelle science d'astronomie ne se pourroit passer; II, 11.

² La science des sons accordez par notes minimas (*ibid.*).

³ Jouerent les menestriers de bas instrument si doucement comme plus pleut (II, 39).

⁴ III, 2.

⁵ Telle parleure aournée naturelement de réthorique (II, 16).

⁶ La force des termes soubtilz (III, 3).

⁷ Souverain: Providence, laquelle, etc., j'appelle en soustenail et ayde.

⁸ Aussi comme se ores fust vivant au monde (III, 1).

neze gândul și înțelegerea, pentru ca ignoranța să nu-i încurce simțurile spre a explica lucrurile concepute în memoria ei¹.

Cunoștințele reale ale unei femei din nobilimea franceză în secolul al XIV-lea nu puteau fi mari. Se călătoria pe atunci puțin și cu greu într'o țară tulburată, și călătoria în sine nu prezenta niciun interes. Francesă, fata Bolognesului și a Venețienei era Parisiană, numai Parisiană. Ea știe totuși că Flandra e „cea mai nobilă, mai bogată și mai mare provincie din creștinătate“² și că Bourbonais, Nivernais și părțile vecine sînt un Ținut deosebit de bogat în mijloace de hrană³. O interesează și ideia unui canal proiectat, care ar avea să coste 100.000 de franci⁴. Restul Europei, până la țara „regelui Bulgarilor“ (*roy de Bulgres*)⁵, nu-i zice nimic.

Totuși ea atribuie calitățile „temperate“ ale rasei franceze climei „mijlocii“, care face oamenii „buni, îndrăzneți și învățați“⁶. Și, în general, ea crede în nevoia cercetării cauzelor: „fiecare e socotit cu atît mai înțelept și mai cunoscător, cu cît ajunge a cunoaște mai de aproape cauzele“. Și, dintre ele, „cauzele ignorate și neștiute sînt une ori motiv de admirație oamenilor,

¹ Sire Dieux, oeuvre mes levres, enlumines ma pensée et mon entendement esclaire, à celle fin que ignorance n'encumbre mes sens à expliquer les choses conceues en ma mémoire.

² La plus noble, riche et grant qui soit en crestienté; II, 13.

³ Les parties du Bourbonnois et Nivernois et ailleurs, tant que la riviere de la Loire s'estent, lequel pays est moult fertile et abondant de tous vivres (II, 7).

⁴ *Ibid.*

⁵ I, 34.

⁶ Ceuls qui sont ès terres moyennes convenablement sont bons, hardis et sçavans communément; lesquelles qualitez assez actemperées sont en ceste terre; II, 22. Cf. II, 22. „la cause pourquoy les François sont bonnes gens d'armes“.

cari caută să afle motivele lucrurilor ce s'au făcut"¹. Mai bine a se cerceta aceste cause decît o „lungă povestire“, care ajunge a plictisi „fragilitatea umană, dori-toare tot de lucruri nouă“².

E un suflet cu multă înțelegere pentru frumuseță. „Artistul“, crede ea, „e mai înțelept decît muncitorul cu mîna“³. Carol al V-lea e admirat deci nu numai fiindcă e „deprins în știință“, ci și fiindcă e „cu ade-vărat un artist“⁴, chiar „un foarte mare artist, fie în științele liberale, fie în operele de clădit“⁵. El vrea „toate lucrurile lui frumoase, depline, îngrijite și orînduite“⁶. Lui Carol al IV-lea îi arată cu mîndrie Louvrul⁷, și supt el se ridică mănăstirea, pomenită, a Celes-tinilor, acoperită cu ardesie, „avînd la poartă chipurile regelui și reginei“⁸.

Interesul pentru politică nu-i lipsește. Și ea e printre aceia, mulți, cari, de la Philippe de Mézières încoace, doresc de pacea Bisericii sfășiate de schismă⁹ și stăruie pentru conciliul general, care trebuia să aducă fo-

¹ Un chascun de tant est réputez plus sage et plus cognoiscent comme plus il approche à cognoistre les causes; III, 2. Les causes ignorées et non sceues aucunes fois sont cause de admiracion aux humains, quelz peuvent estre les motifs des choses faites.

² Trop longue narracion souvente foiz tourne aux oyans et refférandaires à ennye, comme la fragilité humaine en peu d'espace soit ennuyée on lasse, pour sa muable sensualité, qui desire tousjours nouvelletez des choses qui luy sont présentés à prolixité.

³ L'artiste est plus sage que l'ouvrier de la main (III, 2).

⁴ Droit artiste et apris ès sciences (III, 11).

⁵ Très grant artiste, soit ès sciences libérales ou ès causes ouvrables (*ibid.*).

⁶ Toutes ses choses belles, nettes, polies et ordonnées (III, 12).

⁷ III, 41.

⁸ Et à la porte de celle église a la sculpture de son ymage et de la royne, s'espouse, moult proprement fais; III, 11.

⁹ II, 16.

loase mai ales în altă direcție decît aceia a unității ierarhice¹.

În viața Statului ea ține samă întâiu de ceia ce numește *la chose publique*, care, bine îngrijită, face mai mult decît gloria, fiindcă esența ei, și elementul principal de fericire, e „puterea de a face bine altora“².

Pentru aceasta, trebuie — ceia ce Franța are înaintea tuturor țărilor —, nu „stăpînire de aventură“, nici „tirania“, care urmează, ci „un singur șef“³. Se simte și recunoștință și înțelegere cînd ea se închină „nobilei flori de crin mirositoare“⁴. Se bucură că nu mai vin în Franța, bine păzită, Englesii, cari au voie să se bată acasă între ei⁵. Bine că s'a rupt tratatul de la Brétigny. Ioan, ducele de Bretania, e ținut de rău fiindcă a ajutat pe Englesi, „cu tot omagiul pe care-l făcuse regelui Franciei“, și, din fericire, nu-l sprijină baronii săi, „cari voiau să fie buni Francesi“⁶. Nici Napoletanii nu fac bine că sînt contra Casei de Anjou, de alminterea cînd au mai fost ei loiali⁷?

Cînd Carol al IV-lea apare în Franța, e un prilej de a apăra coroana francesă prin comparație cu Împăratul. E un bătrîn înainte de vreme, pedagog, dus în căruță sau pe mîni. Merge să se închine la moaștele Sfîntului

¹ III, 57-8.

² Certes c'est plus charge que gloire .. Je ne sçay en signorie félicité excepté en une seule chose ...: en poissance de faire bien à autrui, II, 14; III, 30.

³ Les aultres terres de crestienté, èsquelles les seigneuries sont venues d'aventure et continuées par tyrannie, non pas aussi naturelles comme en ce royaume... Vrays et obéissans à un seul chief; II, 17.

⁴ II, 17.

⁵ Là guerroyent entr'eulz, s'ilz voldrent; II, 8, 39.

⁶ Non obstant l'ommage que avoit fait au roy de France... Contre la volenté de ses barons, qui vouloient estre bons François; II, 33.

⁷ Ce qu'ilz n'ont mie d'usage; II, 11.

Ludovic. Cere să vadă mormintele regilor Franciei, „la a căror Curte, zicea el, fusese hrănit în tinereță și de la cari avuse mult bine“¹. Magistratul Parisului, primindu-l, nu uită să spuie că o face în numele regelui Franciei². Când merge la Cambrai, de Crăciun, îi e iertat a-și face acolo „ceremoniile lui imperiale“, „ceia ce n’ar fi făcut nicidecum în regatul Franciei“³. Când se întîmpină cei doi Suverani, se presintă al Franciei cu pălăria lui *à bec*, veșmîntul de purpură cu hermină, călare pe un cal alb, cavaleri precedîndu-l la două „toises“ de cale. Se scoate odată pălăria (*la berrette*). „Sergenti“ ai regelui încunjură pe Împărat; i se dau șambelani și crainici (*huissiers d’armes*). De la „peronul de marmură“ e dus pe sus până în sala unde-l așteaptă regele pentru a-l săruta. Carol al IV-lea mulțamește, și e așezat în „camera de lemn de Irlanda, care dă în grădini și spre Sfînta Capelă“⁴. La visita regelui, dacă acesta-și scoate gluga, Împăratul îi cere să se acopere din nou⁵. Stau apoi ambii cu capetele goale: oaspetele va admira coroana francesă.

Cum călătoria are și un scop politic, Carol al V-lea își arată, contra părerii dominante în Germania, drepturile contra rivalului engles⁶: omagiul făcut de Eduard al III-lea lui Filip de Valois, trecutul însuși al Guyennei, părerea juriștilor din Bologna, Montpellier, Toulouse,

¹ Ès quelz cours, ce dit-il, avoit esté nourris en sa jeunesse et que moult de bien lui avoyent fait; III, 35.

² *Ibid.*

³ A Cambrai, qui est cité de l’Empire, celebre la feste de Noël, et là fist ses serimonies impériaux selon l’usage, ce qu’il n’eust mie fait ou royaume de France (III, 33).

⁴ Sa chambre de bois d’Irlande, qui regarde sur les jardins et vers la Sainte Chapelle.

⁵ Osta tant jus son chapeau, dont il pesa à l’empereur, qui recouvrir le vout.

⁶ Son bon droit et le tort de ses ennemis.

Orléans, Roma. Altfel Împăratul se declară aliat al coroanei Franciei și dă Delfinului situația de locotenent și vicariu imperial la Arles¹. El va merge în Anglia pentru „pacea perpetuă“ cu Francesii.

Astfel, „de o sută de ani și mai bine, n'a fost regatul Franciei mai bogat, cu domeniul și feudele mai crescute, niciodată puterea și nobleța cavaleriei și orice lucru mai mare și mai crescut, mai în pace, mai puțin supărat, nici oamenii din toate stările mai bogați, mai înzestrați, fie prinți, nobili, clerici, burghesi, lucrători și oameni de rînd decît, fie zis într'un ceas bun!, astăzi“².

Femeia care dorește mai mult decît orice „creșterea, binele și sporirea coroanei Franciei“³, are calde sentimente pentru acel nenorocit de Carol al VI-lea, la nașterea căruia s'a strigat de bucurie. „Noé, et que bien peust-il estre venus“⁴. „E frumos la trup și față, nalt peste măsura obișnuită, bine făcut“⁵. Dacă e bolnav cel cu mințile adesea pierdute, păcatul, acest *flayel et glaive* căzut asupra tinerețelor lui înfloritoare, e al poporului frances, și mai bine „asupra capului nostru să dea Dumnezeu pedeapsa“! E și părerea celor mulți

¹ *Ibid.*, 47-8, 42-5, 49.

² Depuis l'aage de cent ans et plus... ne fu le royaume de France plus riche..., plus le demaine et les fiez acreus, la poissance et noblece en chevalerie et toutes choses greigneur, ne plus augmentée, plus en paix, moins molestez, gens de tous estas plus riches, mieux meublez, soyent princes, nobles, clercs, bourgeois, ouvriers et gens du commun, qu'il est, de bonne heure soit dit, aujourd'uy; II, 15.

³ Augmentacion, bien et accroissement de la couronne de France; II, 13.

⁴ II, 15.

⁵ Souverainement bel de corps et de visage, grant le corps plus que les communs hommes, bien formé et de beaux membres; II, 15.

cari, în ceasurile lui bune, iese pe străzi să-l salute, dorindu-i, ca dînsa „întreagă sănătate“, pe cînd străinii chiar „îi plîng de milă“¹.

Văduvei lui Étienne de Castel nu-i place Curtea însăși, unde se vorbește și se calomniază prea mult, și ea se declară incapabilă de lingușirile obișnuite, aceasta de și e silită a trăi din ocrotirea celor mari. Ea știe că sînt trei feluri de adevărată nobilime: *noblesse de courage*,—și cine e bolnav, ca regele Carol, și slab, palid, supus la friguri și frig, cu mîna umflată², nu e un fricos (*couard*) —, *noblesse de sagesse* — n'o uită! — și *noblesse de chevalerie*.

Se întrebă ce e aceasta din urmă, și ajunge la teoria însăși a întemeierii societății. La început a fost un haos, și a trebuit să se aleagă pentru a-l potoli „cel mai potrivit ca virtute și pricepere“³. „Astfel“, zice predecesoarea lui Jean Jacques Rousseau, cetitoarea vechilor filosofi, „prin părerea comună a tuturor popoarelor, s'au început întăiu adevăratele stăpîniri pe lume“⁴. Dar prințul ales are nevoie de consilieri și de „comisari și locotenenți în materie de justiție“⁵ ca și pentru agricultură și altele. Astfel „prințul cavaleriei“ ajunge să aibă în juru-i „pe toți oamenii cu cai pe drumuri, ziși cavaleri“⁶.

¹ Le flayel et gl'ive sur luy descendu non mie par ses pechiez, mais de ceulx du peuple, punis en sa personne... Dieu consent la playe sur nostre chief... Pleuroyent de compassion de son enfermeté et malage; *ibid*.

² Très pal et très maigre et sa complexion moult dangereuse de fièvres et de froidure d'estomac; II, 10.

³ Le plus ydoine et propice en vertu et sçavoir; II, 2.

⁴ Ainsi, par le commun esgart des peuples universelz, furent commenciées primieremeni propres signouries au siècle.

⁵ Commissaires et lieux tenans en fais de justice.

⁶ Tous les hommes à cheval suivans les routes estoient appelez chevaliers; II, 2.

Cavalerii au datoriile lor. Ei, cari sînt plătiți cu „bani și pensii convenabile, luați în tesaurele și veniturile orașelor sau regatelor sau ale poporului de rînd“, cari li dau hainele împodobite cu aur și pietre scumpe, să păstreze ordinea fără care se pierde — trecutul frances imediat o arată — totul¹. Acte de trădare ca acela al Englesilor față de Ricard al II-lea sînt tratate foarte aspru². Modelul cavaleriei e „Hector din Troia, piosul luptător“³. Cavaler bun e Carol al VI-lea⁴. Apoi unchiu săi: ducele de Burgundia, „darnic ca un Alexandru, nobil și pontifical“⁵ (*sic*), care face tot posibilul pentru a-și însănătoșa nepotul⁶, ducele de Berry, care e așa de meșter în jute, „*forjoustează*“ în ele, prinț „amoros și grațios“⁷, ducele de Anjou, care, de și caută să strîngă comori — o ușoară dar meritată critică se strecoară aici —, n’o face decît pentru a „călători“ și a face cuceriri care s’ar fi putut întinde până la „*a Imperiului roman, pentru care avea mare aplecare și nădejde*“⁸. Admiră și pe ducele de Bourbon, cu cruciata lui africană

¹ Gages de deniers et pensions convenables, prises ès tresors et revenus des citez ou royaumes, ou du commun peuple.., les riches aornemens orfroisiez et reluisans d’or et de pierres précieuses; II, 4. Car là où ordre n’y est gardée, c’est une chose desroutte, confuse et gaste; *ibid.* — Despre artileria arătată de regele Carol Împăratului se pomenește în III, 32 și în I, 16: „dans estranges de divers pays, artillerie ou autre harnois de guerre“.

² Trahison... par fauls et desloyal tour..., trahison et horrible maülvaistié; II, 13.

³ Ector de Troye, le pieux combatant; II, 32.

⁴ II, 15.

⁵ Large comme un Alexandre, noble et pontifical; II, 13.

⁶ II, 14.

⁷ Moulte bel jousteur... Jolis estoit, amoureux et gracieux et de moulte joyeuse condicion; II, 12.

⁸ Convoiteux estoit d’amasser trésor, pour désir de voyagier et conquerre... Conquerir l’empeire de Romme, auquel avoit grant affection et esperance (II, 11).

de şaizeci și cinci de zile¹. Nu mai puțin pe Orléans, care a provocat la duel pe „Henric de Lancaster, acum rege“². Sînt laude și pentru du Guesclin („du Clequin“)³, pentru acel Jehan de Vuin, căruia i se zice „le Pursuivant d'amours“, pentru cavalerii Colierului, din jurul prințului de Wales, pentru toți „gentilomii și vitejii cari călătoresc pentru isprăvi și se silesc să crească onoarea și numele Franciei în tot felul de țeri“⁴. Dar Cristina, în vremea ei, cunoaște și o cavalerie decăzută, o *endormie chevalerie*⁵.

Dacă această clasă ține în ascultare de frică pe cealaltă, e în ordinea lucrurilor. Dacă Filip de Burgundia, cel mai mare senior al regatului, socrul contelui de Austria și al contelui de Savoia, al fiicei lui Albert de Bavaria, a supus pe Flamanzi, e pentru a-i face „liniștiți și pașnici“, și, de altfel, „i-a cîrmuit pe urmă cu o politică frumoasă, cuminte și tratabilă“⁶. Flamanzii aceștia erau yinovați și față de regele, Suveranul lor — „le roy qui est souverain seigneur“ — prin „ultragii“ și „trufie“⁷. Dacă odată se ridică plîngerii pentru o ajutorință, o *aide*, prea ridicată, Cristina e acolo ca să explice că e „un lucru de vechiu drept și obicei pretutindeni“ și că din aceasta se țin, cum se poate vedea, armatele de

¹ II, 14. Bel jousteur..., vaillant et chevalereux; *ibid.*

² Luy-mesmes offert son propre corps en preuve contre Henry de Lancastre, à présent roy; II, 16.

³ II, 5.

⁴ Les gentilzhommes et les preux qui par vaillantisse voyagent et s'efforcent d'accroistre l'onneur et le nom de France en maintes terres; II, 16.

⁵ II, 9.

⁶ Furent per celle desconfiture rendus si confus que tous se tindrent cois et appaisiez... En paix et bonne amour a puis tenu toutes ses terres, gouverné par belle, sage et traitable pollicie (II, 13).

⁷ Tel outrage de commune et subgiez..., tel orgueil; II, 15.

pază la hotare. „Deci *poporul* n'are de ce să se plîngă“¹.

În genere, nu e bine a se critica autoritatea în fața poporului, ci, dacă e nevoie, în secret². Pe burgheși a făcut bine Carol al V-lea că i-a chemat în Consiliu, „arătîndu-li încrederea ce o are într'înșii“³. Mai sînt însă acei „gens de commune“, acei măcelari „deprinși a vărsa sînge“⁴, acei *travailleurs* și *gens de laborer*, de pe brazdă, cari pot fi primiți la oaste numai ca pedestri, ca unii ce sînt deprinși așa, dar principiul rămîne că: „minte și sfat bun, nobleță a curajului, pofta de onoare și frica de contrariu se prețuiesc mai mult în materie de arme decît osteneală brută“⁵.

II.

Dar învățata cetitoare de cărți antice⁶, predicatoria de înțelepciune și dătătoare de norme sociale și morale e, în același timp, ca toți oamenii din vremea ei,

¹ Aucuns peuvent avoir parlé sus le Conseil pour cause de certaine ayde non trop excessive, quoy qu'on se plaigne, sus les subgiez du royaume; laquelle chose est d'ancien droit et coustume en toutes terres pour tel usage, c'est assavoir pour armées faire sus les ennemis de la contrée. Lequel dit ayde peut chacun veoir employer les armes qu'on fait présentement sur les frontieres du royaume et l'assemblée du connestable grande et telle, et ès marches de Guienné, et aussi autre part; parquoy n'a cause le peuple de soy clamer; II, 14.

² En la face du peuple corriger leur faiz... En privé dire et monstrer est, selon mon avis, le plus seur; II, 16.

³ Affin qu'il leur monstrast la fiance qu'il avoit en eulx; III, 18.

⁴ Aussi houchiers, qui ont acoustumé de sang espandre; II, 18.

⁵ Sens et avis, noblece de corage, desir d'onneur et peur du contraire font plus en fait d'armes que peine et travail de corps... Pour ce que ceuls du peuple sont durs desdictes peines, prouffitables sont ès batailles à pié; II, 22.

⁶ Ea laudă pe bibliotecarul Gilles Mallet, care „souverainement bien lisoit et bien ponctoit“ (III, 21).

un suflet medieval, hrănit și de poetice, fantastice lucrări vulgare și luînd de acolo ceea ce trebuie pentru a defini mai de aproape caracterele sale strîns legate de trecut. De și vorbește cu despreț de orice „gestes et romans“¹, preferînd a lua din literatura mai veche precepte pedagogice de la Hugues de S. Victor, maxime de-ale lui „Chaton“ (Caton) din Hugues de Fleury, biografii imperiale romane din „Istoire tripertite“, îndreptări religioase din „l'histoire de Saint Loys“², teorie de guvern din Gilles de Roma“³, învățături de drept din decreta⁴e, cercetează, pe lîngă mărturia orală a oamenilor de ieri⁴, diferite „cronici“, Sigibert de Gembloux⁵, „cronicele bunului rege al Franciei Filip, fiul regelui Ludovic cel Bun“ (Débonnaire)⁶, cutare cronică a lui Duguesclin: „fais mezzire Bertram“⁷.

Are de sigur toată încrederea în „înțeleapta femeie din Grecia care se chiamă Minerva“⁸, dar e o bună creștină care-și arată ca patroni pe „Monseigneur Saint Louis de France“, pe S. Rémi, Sf. Ecaterina și Sf. Antoniu, Sf. Agnes⁹. Și ei îi e une ori scîrbă de trecătorul corp omenesc, cu „superfluitățile lui, păr, unghii, sînge și anume alte lucruri“¹⁰. Pe prinți îi judecă după atitudinea lor religioasă: Carol al V-lea e dispus a lăsa

¹ II, 25.

² II, 33.

³ II, 19. „Lycurgus, roy de Lacédémone, ou livre du Régime des princes“; II, 2.

⁴ Pluseurs gens notables encore vivans, jadis ses serviteurs (de Charles V); I, 24.

⁵ III, 13.

⁶ I, 32.

⁷ II, 25.

⁸ Une sage femme de Grece nommée Minerva; II, 21.

⁹ I, 33.

¹⁰ Superflutez de son corps humain, comme cheveux, ongles, sang et telz choses; I, 33.

tronul fiului „și el s'ar face preot și ar întrebuința restul vieții sale în serviciul lui Dumnezeu“¹. Petru-cel-Crud din Castilia merită să i se taie capul pentru că, „rău și pervers creștin, ținea o Sarasină“². Ducesa de Berry e lăudată pentru că avea „într'un sipețel tainice cămăși de păr, fringhii și lucruri de abțință și devoțiune“³.

Sufletul apropiat de al poporului va culege zicalele lui :

Qui bon conseil croit et quiet
Honneur et chevance acquiert.

Dar mai ales va introduce acele comparații luate din domeniile cele mai simple, care, la dînsa ca și la toți din vremea ei, vin din moștenirea celui cu ochii și urechile asupra a tot ce cuprinde vasta natură pentru mîngîierea și învățătura noastră :

Crinul e „așa de alb și fraged și de suavă mireasmă, dar din cea mai mică lucire e jignit și pătat“⁴.

„Omul e ca vinul nou de bună viță: se întîmplă uneori că, de frica frigului sau a brumei, e cules verde, crud și neprielnic și nu e pus în vînzare. Dar, lăsat să stea în butoiu de-a lungul iernii pe frig, se întîmplă adesea că acea verzeală se preface în vin bun și în maturitate prețuită“⁵.

¹ Et luy seroit prestre et le demourant de sa vie useroit ou service de Dieu ; I, 34.

² Comme mauvaiz et pervers crestien, maintenoit une Sarrazine ; I, 6.

³ Secret coffret de haïres, cordes et choses d'abstinence et de-vocion ; II, 12.

⁴ Lequel est blanc, tendre et souef flairant, mais de moult petit hurt est froissié et taché (V, I, 4). Sau, II, 20 : „Ainsi que la geline les poussins“.

⁵ Povons comparer l'omme au vin creu en bonne plante: ci avient aulcunefoiz, par accident de froidure ou gellée, ycelluy vin nouvel cueilly estre vert, cru et mal prouffitable, comme celluy qui

„Astfel cum lucrătorul la arhitectură sau zidărie n'a făcut el pietrele și materialele din care clădește și înalță castelul sau casa pe care caută a o face și la care lucrează și totuși adună acele materiale, fiecare unde trebuie să fie după planul făcut, tot așa femeile care brodează și fac deosebite desemnuri după înălțimea închipuirii lor, de sigur că n'au făcut ele mătăsurile, nici aurul, nici alt material“¹.

„Precum elementul principal al unei fortărețe e așezat pe cel mai tare loc al castelului, apărat de șanțuri, porți, palisade și ziduri, încunjurat cu turnuri și băști, s'a orînduit ca prințul să fie în ordinea de bătaie între cei mai buni oameni ai săi, în rangul cel mai tare și mai ușor de apărat“².

O morală aspră o face pe scriitoare să prescrie tot ce e modă exagerată, distracție zgomotoasă și stricătoare pentru suflet. Ce nu atacă din ridicurile și păcatele vremii? „Hainele prea-scurte, papucii *à la poulaine*, din cale afară de lungi, femeile cusute în rochii prea strîmte, cu prea mari gulere“³. „Cărțile necinstite“ n'est mie en boisson. Mais, lui lais ié en tonniaulx, crouppir au long d'iver à la gellée, avient souvent que celle verdeur se tourne en bon vin et en meureté convenable (I, 11).

¹ Ainssi comme l'oeuvrier de architecture ou maçonage n'a nie fait les pierres et estofes dont il basit et edifie le chastel ou maison qu'il tent à parfaire et où il labeure, nonobstant assemble les m' tières ensemble, chascune où elle doit servir selon la fin de l'entencion où il tient, aussi les brodeuses qui font diverses devises, selon la soublimeté de l'ymagination, sans faute ne firent mie les soyes. l'or ne les matières; III, 21.

² Ainssi que le maistre donjon d'une fortrece est assis en la plus forte place du chastel, targé de fossez, portes, palis et murs, avironné de tours et bastides, ordonnerent que le prince fust en bataille entre ses milleurs gens, en la plus fort eschielée et la plus deffensable; II, 2.

³ Trop cours abis, trop oultragenses poulaines, ne femmes cousues en leurs robes trop estraintes, ne trop grans collez (I, 29). E contra „zidirii“ femeilor (*enmurées*), dar admite „femmes closes en unes chambres, se trop estoient désordenées“ (*ibid.*).

pe care regele Carol nu le îngăduie la Curtea reginei, în mâinile fiilor și mai ales ale Delfinului¹. Acele „amours et vaguité“ pentru care a fost gonit de la Curtea lui Carol al V-lea un „tînăr și frumos“ curtean. Bine a făcut același rege cînd a gonit și pe „anume *goliarzi*, cari aduc cuvinte de ispită, căci zisele și faptele unor astfel de cîntăreți nu sînt decît îndemnuri la desfrînare și felul jocurilor lor pare că dă îngăduință ca astfel de lucruri să fie făcute“². Deci înlături cu aceste „guri mari“, *gloutons de bouche et de parole*, căci „multe feluri de jongleuri și lingușitori obișnuiesc prin *jonglarea* lor să atragă inimile prinților“³, cum mai condamabili sînt cei ce joacă zarul⁴, ori cei ce zboară pe funii (*voleurs*) și alții cari „se apucă a face felurite lucruri de astea cu primejdie pentru suflet și trup“⁵. Dar aceasta nu înlătură musica onestă, „serviciul melodios de cîntec, cu cîntăreți, musicanți, persoane știutoare și onorabile“⁶.

E prietena omului sărac, „gol și lipsit“. Să-i ajutăm, căci și noi vom ajunge la ceasul morții:

Ayés pitié des pauvres gens
Que tu voys nuz et indigens,

¹ Aussi cestei sage roy deffendoit que livres deshonestes ne feussent leus, ne portez à la Court de la royne, ne de ses enfens et soubz peine de perdre sa grace ne fut si hardi qui osast à son filz le Daulphin ramentevoir matiere luxurieuse; *ibid.*

² Gouliars de bouche, aportans parolles vagues..., car les dis et fais de tels menestriers ne sont fors introduccion à luxure et la coustume de leur jeux semble que ilz donnent congîé de telz chose faire.

³ Gengleurs et flateurs seulent, par leurs gengler, actraire les cueurs des princes; II, 32.

⁴ III, 19: un joueur de dez, jeunes homs de petit sens.

⁵ III, 20.

⁶ Service mélodieux de chant... Chantres, musiciens, souverains et honorables personnes; II, 33.

Et leur aydes quant tu porras :
Souviengne-toy que tu morras.

Toată viața lui Carol al V-lea, cu milosteniile și vorbele lui de spirit, așa de „populare“ și așa de „medievale“, vine în sprijinul acestor recomandății¹.

Ceia ce s'a putut culege dintr'o singură carte a Cristinei de Pisan — adevărat însă cea mai importantă — ar putea da gustul de a se căuta și atâtea lucrări ale ei inedite la Biblioteca Națională din Paris ori inaccesibile aici².

---

¹ I, 26.

² A se rectifica după ultimele lucrări că tatăl scriitoarei nu era din Pisa, ci din Pizzano sau Pezzano.

II.

Pierre de Fénin

Pentru Cristina de Pisan, totul, afară de boala regelui, era bine în regatul cel mai ascultător, deci cel mai ordonat, din lumea creștină, cu atît mai mult, cu cît dispunea de „cavaleria“ cea mai impunătoare, și ca virtuți morale. Cîțiva ani după redactarea cărții despre Carol al V-lea ea însăși era să vadă în această țară a tuturor fericirilor cea mai cumplită și mai anarhică revărsare de patimi, ale căror motive, cu toată teoria ei causală în istorie, n'ar fi fost în stare a le descoperi.

Fără nicio pretenție de a ajunge la asemenea superioare explicări, ci numai cu sentimentele de compătimire, de durere patriotică ale omului de rînd care n'a cetit măcar în traducere pe autorii antichității, aceste tragice împrejurări sînt presintate de o serie de scriitori, umili cronicari, prin cari, tocmai din cauza lipsei lor de concepție și de scop teoretic, par a vorbi năcazurile înseși ale acestei societăți.

Iată unul care e numai „escuyer et panatier“ al lui Carol cel Nebun, Pierre de Fenin, care înseamnă ce a văzut între anii 1407 și 1422, cei mai răi din această sîngeroasă, continuu înnoită sfășiere.

E un provincial de naștere, întrebuițînd și cuvinte de circulație locală¹. Om de casă al regelui, îngrijind

---

¹ Serouige ou beau-frère, pp. 242-3 din ediția Petitot. Fourmouvoir, p. 249.

de masa lui, el trece dincolo de marginile simplei narațiunii numai cînd are de socotit monedele ¹. În jurul evenimentelor care se înșiră de sine la dînsul e doar grija vremii de afară pe care o pune în legătură cu teribilele drame la care a fost martur înfricoșat: „anul acela al uciderii (lui Ludovic de Orléans) a fost anul iernii celei mari și a ținut gerul șazeci și șase de zile într'una“ ².

Cu toată situația sa modestă, acest nobil de Curte păstrează tradiția unei mari admirații pentru idealul cavaleresc al unui trecut acum încheiat. Nimic nu-l încîntă mai mult decît „vitejiile“, *les grandes vaillances* ³. Se poartă încă numele perfectului cavaler de la Troia: Hector de Saveuse, Hector de Chartres, Hector de Bourbon. Cătăruia, seniorul de Noyelle, i se zice „le blanc chevalier“. Se dau încă, a doua zi după gloriificarea jutelor în sine de Cristina de Pisan, lupta de plăcere, „cu pălăria înfrunzită, care se zice de Maiu, pe capul înarmat“ ⁴.

Dar marile însușiri de creștere și de omenie ale cavalerilor dispar; se poate zice chiar că *au disparut*, înaintea unei lumi încă tulburi, care, ca de cîte ori așa ceva se întîlnește în istorie, deslănțuiește violența și minciuna, cruzimea. Înaintea unui prinț ca Filip de Burgundia se poate ca doi cavaleri să schimbe palme ⁵. Omorul, în 1407 al lui Ludovic de Orléans, „prinț foarte priceput“ (*de haut entendement*), e cel d'întăiu cas în care se vede noua tendință criminală, și tocmai sus, în

P. 368 și urm.

¹ Cette mort fut l'année du grand hyver et dura la gelée soixante et six jours tout d'un tenant; p. 240.

³ P. 292.

⁴ Chapeau de feuillage vulgairement dit: de may, sur la teste armée; p. 261. Cf. p. 260, 264, 294.

⁵ Pp. 335-6.

mijlocul membrilor chiar ai dinastiei. Trupul celui năvălit pe stradă noaptea de o bandă de asasini și ciocîrtit de săbii și cuțite apărea „oribil rănit la cap și pe față, și avea un pumn tăiat“, spre „marea durere a oamenilor lui, de-ți era milă să te uiți la dînșii“¹. Se bănuise cutare a cărui soție o luase ducele². Dar, cînd, la îngropare, se presintă Ioan, ducele de Burgundia, „care comandase o astfel de treabă și totuși simula durere, sîngele trupului curse prin sicriu în vederea lor a tuturor și se făcu murmur mare“³. Ducele de Berry fu silit să împiedece pe nepotul său, a doua zi, de la Consiliul regal: „nu-i place nimănui să fii acolo“⁴; și vărul de S. Pol îl părăsește. Atunci, peste toate formele exterioare în care, și în faptele rele, se îmbrăcase cavaleria, făptașul moral mărturisește: „Ca să nu se creadă cu năpaste nimeni vinovat de moartea ducelui de Orléans, declar că eu am pus să facă aceia ce s'a făcut, și nu alul“⁵. Apoi fuge, urmărit, „lăsînd stăpînirea Franciei foarte îngîndurată“⁶. Cînd se arată la adunarea de la Amiens „cea mai mare parte din seniorii Franciei“ îi arată ură⁷.

Scriitorul înseamnă actele răsplătirii, care i se pare

¹ Si grand du'il que il estoit pitié de les voir... Horriblement navré en la teste et au visage et si avoit un poing couppe; p. 237 și urm.

² Pour ce que le dict duc lui avoit soustrait et pris sa femme; *ibid.*

³ Qui avoit fait faire cette besongne et y faiscit le dueil par semblant. Le sang du corps coula parmy le cercueil à la veue d'eux tous: grand murmure.

⁴ Il ne plaist mie bien à chascun que y soyez.

⁵ Afin qu'on ne mescroye aucun coupable de la mort du duc d'Orléans, je declare que j'ay fait faire ce qui a esté fait, et non autre.

⁶ Laissant la seigneurie de France en grant pensée; p. 240. A dat răsplată cui avuse mai mare parte în omor.

⁷ P. 241.

firească, neapărată: desfiderea ducelui de Burgundia pentru crimă — și cel care o face e prins și decapitat —, pregătirile, condamnabile, ale unui atentat contra criminalului, prinsoarea lui Ioan, în persoana a șase oameni ai lui, de către șase cavaleri din Delfinat, cari se oferiau prin scrisori formale, *atinées*, să rupă, câte trei, o lanță cu dînsul, fixîndu-se ziua și locul¹. Îndată apar „Armagnacii“ pedepsitori, cu eșarpele lor albe².

E vremea însă cînd cavalerii pot să fugă înaintea pericolului — și un astfel de cas se presintă³. Ducele de Burgundia va fi deci tratat, în 1419, cum tratase el pe vărul său. Cînd se hotărăște întîlnirea, care trebuie să-i fie fatală, cu adversari dispuși în aparență la o înțelegere, Ioan cel fără Teamă, eroul nenorocit de la Nicopol, spune totuși, prins de o bănuială prevestitoare, lui Tanneguy du Chastel: „N'ai face bine trădîndu-ne“, *Vous feriez mal de nous trahir*. Ceia ce nu împiedecă „dureroasa moarte“, „dureroasă“, spune scriitorul, pentru urmările ce aduce asupra țerii. L-au aflat după șase-șapte luni, îmbrăcat și încălțat, „aproape cu totul întreg“⁴, ca și cum și el, ca și victima lui, ar fi cerut răsbunarea — și, nici acuma, ea n'a lipsit.

Nu e numai cu Franța, ci pretutindeni, această decădere a unei ordini de lucruri morală care nu se va mai întoarce. Cutare episcop bavares, frate cu soția lui Ioan și cu ducele Gulielm de Olanda, cată să se însoare, „de și era episcop“⁵: oprit o clipă, adună trupe de la rude și, tăind capete, se impune. Și s'a bănuit că al doi-

¹ *Atinées ou lettres de deffy faites de six Dauphinois contre six Bourguignons pour rompre chacun trois lances l'un contre l'autre, et fut le jour pris de les fournir au dessus de Saint Riquier*; p. 344.

² P. 346.

³ P. 349.

⁴ *Presque tout entier*; p. 330.

⁵ *Nonobstant qu'il fust évesque*; pp. 241, 244 (an. 1408).

lea fiu al lui Carol al VI-lea, contele de Ponthieu, și acel Gulielm de Olanda însuși, care-i dase fata, au fost otrăviți pentru că se aliaseră cu Burgundia, și cei ce „guvernau“ pe rege discută această acuzație¹. Și asemenea fapte ale clasei dominante franceze sînt cauza succeselor candidatului engles la Coroană, Henric al V-lea: „el știa bine discordia ce era între seniorii Franciei“².

Aceste gilcevi neîmpăcate trezesc și instinctele sanguinare ale claselor de jos din Paris, *le commun de Paris*, mai ales acei măcelari despre a căror deprindere cu sîngele vorbise, profetic, și Cristina. Apar glugile de uniformă — *petits chapperons tous d'une livrée* — pe străzile Capitalei și în curînd puterea va fi în mîna unor brute de speța lui Caboche și a unui Deniset de Chaumont³, a lui Cappeluche, „calăul“ din 1418. Acești „oameni răi din mulțime“ (*aucun meschans du commun*) aruncă bănuiala că ține cu Armagnacii contra ducelui de Burgundia asupra oricui li displace: „Și atunci cine ură pe altul la Paris, nu trebuia decît să zică: a fost Armagnac și îndată, în clipa aceia, era ucis pe loc“⁴. Ca în 1792. Și, tot ca atunci, „o mare gloată de oameni mărunți“ se aruncă asupra închisorilor, une ori și pentru a scăpa de creditori: „toți cei d'inăuntru fură uciși“⁵. Prisonierii de la Chatélet sfidează moartea strigînd: *Vive le Dauphin*, șeful nominal al dușmanilor Casei de Burgundia. Ei sînt aruncați în suliți și în pari,

¹ Pp. 279-80.

² Bien scavoit le discord qui estoit entre les seigneurs de France; pp. 272-3

³ Pp. 256-7

⁴ Et, lorsqu'on haysoit à Paris aucun homme, il ne falloit que dire: *il a esté Armagnac* et tout presentement et à l'heure mesme il estoit tué sur le carreau.

⁵ Grande assemblée de menuës gens... Pour debat ou pour debtes, car ils n'espargnerent aucun homme, que tout né fust mis à mort; p. 299.

„și-i ciocăniau și umpleau de sînge fără nicio milă și iertare¹“. Trupurile goale erau apoi „trase de copiii cei mici din Paris din loc în loc, — lucru foarte ciudat de văzut, gîndindu-te că astfel de oameni mari au fost aduși într'o astfel de stare“². Trebuie ca ducele de Burgundia să stîmpere cu amenințări acest teribil zel, așa de josnic interesat.

Prin vuietele sălbatece ale acestor lupte interne, care deschideau cîmp de acțiune tuturor criminalilor născuți cari, în împrejurările normale, sînt ascunși în orice societate, Pierre de Fénin deosebește că Franța e martirizată de oameni cari nu erau ai regelui ei, deci, în sensul politic, ca Tanneguy du Chastel, cel stropit de sîngele ducelui Ioan, vicontele de Narbona, un om din Sud, și alți sfetnici ai Delfinului, din aceleași regiuni meridionale, nu erau Francesi: „nu erau din regatul Franciei și totuși umblau cu afacerile Franciei și le conduceau“³. Armagnac însuși, un așa de mic senior din acele părți de caldă patimă, ajunsese, de și alții „mai mari fără comparație decît dînsul“ erau în jurul Delfinului, a numi întreaga mișcare, ceia ce nu poate decît să supere pe aceia⁴.

Dar modestul represintant al unui sentiment frances care, mai presus de pasiunile politice, zace în adînci-

¹ Et les marteloient et meurtrissoient sans en avoir aucune pitié, ny mercy; *ibid.*

² Là les traisuoient les petits enfants de Paris de place à autre, qui estoit chose bien estrange à voir et de considerer tels seigneurs estre reduits en cet estat; p. 300. Părea, une ori, spune Jurnalul unui burghes din oraș că ar fi intrat Sarasinii în Paris („dont il avint telle émeute à Paris à l'heure, qu'on le prinist comme se tout Paris fust plain de Sarrazins“; citat la pagina 247, nota 1.)

³ Point n'estoient du royaume de France et neantmoins manioient et conduisoient toutes ses affaires; p. 309.

⁴ D'autres seigneurs plus grande sans comparaison que le comte d'Armagnac, si ne les nommoit son pourtant en commun langage fors les Armagnacs, dont ils estoient-fort courroucez; p. 246.

mile unui popor chinuit înțelege unde duce această anarhie internă, provocată de „nenorocitul războiului a lui Ioan de Burgundia cu Carol de Orléans“, fiul¹. Teribila înfrângere de la Azincourt de către Henric al V-lea e rezultatul care se putea aștepta, de și Francesii erau mult mai mulți și cu mai aleși represintanți ai nobilimii². Normanzi de limbă francesă, notează el, se socotiau Englesi și luptau contra congenerilor lor. „Astfel și în acest chip s'a pierdut pentru Franța această bătălie, și a fost mare jale în regat, căci din toate provinciile Coroanei a rămas acolo floarea cavalerilor³“. După această „zi de durere“ (*douloureuse journée*), însuși Ioan de Burgundia, care nu știa că-l pîndește de așa de aproape pedeapsa, s'a „arătat foarte supărat de pierderea Francesilor, mai ales a fraților săi“ — buni Francesi aceștia —, ducele Anton de Brabant și ducele de Nevers⁴.

Cînd se ajunge la pacea, pe care n'o credea înșelătoare, între duce și delfin pentru a goni pe Englesi — și cronicarul apasă asupra acestui scop —, Pierre de Fenin se bucură, cu întregul „*biet popor frances*“, de această solie a liniștii⁵. Iar, cînd, după omorul lui Ioan,

¹ Ainsi estoit pour lors mainé le royaume de France, pour cette malheureuse guerre dudit Jean de-Bourgogne avec ledit Charles d'Orléans; p. 270.

² En verité, les François estoient sans comparaison beaucoup plus forts en nombre que les Anglois, et y avoit parmi eux bien plus noble compagnie; p. 275.

³ Ainsi et par cette maniere fut perdue cette bataille pour la France, dont ce fut grant dueil pour le royaume, car de toutes les provinces de la Couronne la fleur de noblesse y demeura; p. 277.

⁴ Se monstra grandement courroucé de la perte des François, par especial de ses freres, le duc Antoine de Brabant et le duc de Nevers; p. 278.

⁵ De quoi tout ce pauvre peuple de France demenoit grande joye; p. 309.

fiul său, Filip-cel-Bun, își inaugurează domnia încheind un nou pact cu Englezii, se spune că „mulți seniori din Franța au fost indignați de alianța pe care ducele Filip de Burgundia o făcuse așa de strânsă cu regele Henric al Angliei“¹.

Dar o autoritate regală nu mai este. Scutarul lui Carol al VI-lea privește cu milă pe stăpînul său, periodic bolnav. „A fost foarte iubit de popor toată viața și de aceia-l numiau de obicei: Carol cel Prea-iubit; dar a fost în cea mai mare parte a domniei lui chinuit de o supărătoare boală, care-i strica foarte mult, căci une ori voia să lovească pe toți acei ce se găseau cu dînsul“. Altceva decît discreția cu care Cristina de Pisan, care și ea constata această iubire, vorbește de cumplita nenorocire. Pierre de Fenin înseamnă crud și „ciudatul guvern“ ce reiese din această incapacitate a nevinovatului monarh: *estranges gouvernement au royaume de France*³. Cînd Burgunzii ieau Parisul, Carol se închide în casă și îngăduie ca toate, și crimele, să se facă în numele nevolniciei lui. „Și acolo (Burgunzii) îi vorbiră, îi făcură cinste mare și cu aceasta nu-l împiedecau întru nimic, nici pe cei cari-l serviau. Căci regele era multămit de tot, și de Burgunzi și de Armagnaci, și puțin îi păsa, și era ca indiferent oricum mergea orice. Cine-l cunoștea, putea să știe bine starea vrednică de milă și de plîns în care se

¹ Il y eut plusieurs seigneurs de France qui furent courroucez de l'alliance que le duc Philippe de Bourgogne avoit pris si estroite avec le roi Henri d'Angleterre; p. 338.

² Il fut fort aimé de son peuple toute sa vie, et pour ce le nommoit-on ordinairement: Charles le Bien-Aimé; mais il fut la plus grande partie de son regne travaillé d'une fascheuse maladie, qui grandement luy nuisoit, car parfois il vouloit frapper sur tous ceux qui se trouvoient avec luy; p. 367.

³ P. 368. Odată regele ieua parte, la Bourges, la lupta contra Armagnacilor, duclilor de Bourbon și Berri; p. 253.

găsia atunci... Bunul rege Carol era mulțumit cu tot ce ducele voia să facă și nu aducea nicio împotrivire măcar în cuvinte ¹“.

Mai vinovată e însă regina străină, Isabela de Bavaria. Ea „se pune supt cîrmuirea zisului Ioan de Burgundia, lăsînd și părăsînd în acest fel pe rege, domnul ei, și pe fiul ei, ducele de Touraine, Delfinul“. Dar această cîrmuire se făcea în numele ei, soțul fiind viu, „ceia ce părea la mulți că e lucru destul de fără cale și foarte cutezător“ ².

Patriotul frances, care nu vede în regele cel adevărat, în regele *frances* un sprijin pentru suferințele celor mici, care *acestea-i stau înainte totdeauna și-i hotărăsc judecata*, se întoarce, din acest motiv, către regele *Franciei*, către Englesul Henri, care *guvernează și care ocrotește*. Pierre de Fémin știe că Englesii ieau la Amiens și vasele de masă pentru plată ³, că armata străină a fost suportată greu de regat, cutare alți burghesi trebuind să-și răscumpere casele, că regele însuși a spînzurat la Meaux en Brie pe aceia cari-l făcuseră „măgar“ ⁴. Nu-i place cînd obiceiului frances i se

¹ Et là luy parlerent, luy firent grande reverence, et avec ce ne l'empescherent en rien, ne aucun de ceux lui le servoient, car le roi estoit du tout content et des Bourguignons et des Armagnacs, et peu luy chaloit, et luy estoit comme indifferent comment tout allast. Chacun qui de luy avoit cognoissance pouvoit bien scavoir l'estat pitoyable et lamentable où il se trouvoit pour lors... Le bon roi Charles estoit content de tout ce que ce duc vouloit faire et n'y apportoit aucun contredit; p. 299.

² Ainsi se mit cette reyne de France souz le gouvernement dudict Jean de Bourgogne, delassant et abandonnant en cette sorte le roy, son seigneur, et son fils, le duc de Touraine, dauphin..., ce qui sembloit à plusieurs estre chose assez hors de raison et bien hardie; p. 287.

³ P. 367.

⁴ Pp. 328-9.

opune „la guise et coustume des Anglois“¹, ca în cazul care aduce prigonirea mareșalului de Lisle-Adam. Acesta se presintă, la o întâlnire, în veșmînt de „bleugris“, ordinar. „Lisle-Adam“, spune Henric, jignit că un mareșal de Franța nu poartă haine de ceremonie cînd vine înaintea lui, „Lisle-Adam, aceasta e îmbrăcămîntea unui mareșal de Franța?“. Și: „Cum cutezi d-ta să privești astfel drept în față un prinț?“ — „Doamne prea-temute, e obiceiul frances, și, dacă e cineva căre să nu cuteze a privi pe acela cu care vorbește, e socotit ca om rău și trădător, — cu voia voastră“. Răspunsul regal engles e scurt: „Nu e obiceiul nostru“². Nu tîrziu după aceasta, ducele de Exeter, comandantul Parisului, caută să aresteze pe mareșal, în sprijinul căruia se ridică populația. Dar toate acestea nu împiedecă pe scriitor de a recunoaște iubirea care a încunjurat pe regele viteaz, drept și milos, care regreta la moarte că n'a putut merge la Ierusalim³. La Paris chiar, întăiu: „Regele acela Henric stătea atunci în Paris, unde a legat foarte pe locuitori de ascultarea și iubirea lui, pentru că făcea să se observe exact justiția și o dădea după cuviință fiecăruia, ceia ce făcea că poporul sărac ținea mult la dînsul, mai mult decît la oricine“⁴. Și, ca o caracterizare ge-

¹ P. 353. Cf. p. 355.

² Lisle-Adam, est-ce là la robbe de mareschal de France?... Comment osez-vous regarder un prince au visage?... — Très-redouté seigneur, c'est la guise de France. et, si aucun n'ose regarder celuy à qui il parle, on le tient pour mauvais homme et traistre, et pour Dieu ne vous en deplaise. — Ce n'est pas nostre guise; p. 335.

³ P. 363.

⁴ Icely roy Henry se tenoit alors à Paris, où il attacha fort les habitants à son obéissance et affection, par ce qu'il faisoit observer exactement la justice et la rendre deüement à un chacun, ce qui faisoit que le pauvre peuple l'amoit grandement sur tous autres; p. 360.

nerală, aiurea : Henric „era un prinț de o înaltă pricepere, pentru care *bietul popor* îl iubia mai presus de toți ceilalți. În afară de aceasta *era foarte aplecat și îngrijit de a păstra poporul de jos și de a-l ocroti contra violențelor de nesuferit și marilor stoarceri pe care cea mai mare parte din nobili îl făceau să le sufere în Franța, Picardia și în tot regatul*“¹. Când el oprește de a se impune țăranilor și chiar clericilor grija cailor, a cîinilor și păsărilor de vînat, se observă : „Era un lucru foarte cuminte și vrednic de laudă la regele acesta Henric că a voit să îndrepte un asemenea lucru, *ceia ce l-a făcut să cîștige recunoștința și urările clerului, cit și ale bietului popor*“².

Jurnalul parisian ni-l arată pe Henric refusînd jutele la căsătoria cu Ecaterina de Franța, fiica lui Carol al VI-lea, și găsim și acolo aceiași judecată stăpînită de mila „sărăcilor“ : „căci mai frumoasă ispravă de vitejie nu este pe lume decît a pedepsi pe cei răi, *pentru ca bietul popor să poată trăi*“³. Din partea lui, Juvénal des Ursins, un înalt demnitar al Coroanei franceze, ni-l presintă pe acel care se unise atît de strîns, printr'o nouă legătură, cu dinastia capetiană, considerîndu-și victoriile ca Ștefan-cel-Mare însuși : „După bătălie (de la Azincourt), regele Angliei dădu prînz prinților și

¹ Estoit un prince de haut entendement, par quoy le pauvre peuple l'aïmoit sur tous autres. De plus il estoit très enclin et soigneux de conserver le menu peuple et de le protéger contre les violences insupportables et grandes extorions que la plupart des gentils-hommes leur faisoient lors souffrir en France, Picardie et par tout le royaume ; p. 364.

² C'estoit chose bien raisonnable et louable à ce roy Henry d'y vouloir remedier, ce qui luy fit acquerir la bonne grace et les voeux du clergé, aïnsi que du pauvre peuple ; *ibid.*

³ „Car la plus belle proesse n'est au monde que de faire justice des mauvais, afin que le pauvre peuple en puisse vivre“ ; *ibid.*, p. 337, nota.

seniorilor francesi. Li spuse că nu trebuie să se mire dacă a câștigat biruința asupra lor, de care *nu-și atribuie nicio glorie, fiind opera lui Dumnezeu, care lor li fusese protivnic pentru păcatele lor*¹.

Fiicei celeilalte a lui Carol al VI-lea, Michelle, care luase pe Filip de Burgundia, i se aduce de Pierre de Fenin laude că, fiind „de toată cinstea, smerită, curtenitoare, frumoasă“, „o iubiau nu numai toți seniorii de la Curte, dar și acest *pauvre commun*“².

Gîndul acestui *menu peuple* urmărește pe cronicar. Dacă, după uciderea ducelui Ioan, erau trei partide în luptă și aceasta tinde la „desmembrarea regatului“, e mai ales pentru că, astfel, „poporul cel mărunt era peste măsură de chinuit“³. Cu groază — *estoit chose piteuse à voir* — presintă el lumea care, la asediul Rouenului, unde ar fi murit zece la douăsprezece mii de oameni, e redusă a mânca tot felul de „cîni, pisici, guzgani, șoareci și alte lucruri ca acestea“⁴. În cutare oraș cucerit se pradă bisericile și se necinstesc femeile⁵. La Montdidier, ducele Ioan e părăsit de Flamanzi, „oameni fără milă, cari nu cruță nici nobil, nici țeran“⁶. Oameni de aceștia cari „cutreieră cîmpii“,

¹ Après la bataille, le roi d'Angleterre donna à diner aux princes et seigneurs françois. Il leur dit qu'ils ne s'esmerveillaient pas s'il avoit eu la victoire contre eux, de laquelle il ne s'attribuoit aucune gloire, car c'estoit oeuvre de Dieu, qui leur étoit adversaire pour leurs péchés.

² Dame de tout honneur, humble, courtoise, belle et bien aimée de tous les seigneurs qui conversoient à la cour d'iceluy duc, et en outre du pauvre commun; p. 313.

³ Il y avoit trois partys... en France, qui tous contendoient à conquerir et démembler le royaume; de quoy le menu peuple estoit excesivement travaillé; p. 313.

⁴ Chiens, chats, rats, souris et telles autres choses; pp. 303-4.

⁵ Les églises furent pillées et quantité de femmes violées par force, tant gentilles femmes que autres; p. 263.

⁶ Gens sans pitié, n'espargnans ny gentil ny vilain; p. 249.

cu căpitaniii lor, se chemau *Waudrois*, aiurea *Estrangers*; sătenii, *les compagnons du pays*, căutau să-i împiedece¹. Une ori, ca ai lui Tabary, erau numai pedestri și lumea rîdea de dînșii, fiind săraci².

Sentimentul acesta nobil de compătimire creștină adîncă domină paginile fără pretenție, în care se oglindește desnădejdea unei mari și frumoase țeri călcate în picioare. Îl aveau, din fericire, și alții decît asemenea cavaleri cari se ridicaseră numai puțin de-asupra poporului apăsător. Tot Pierre de Fénin, gata să primească oricînd asemenea manifestații de conștiință, presintă astfel pe Ludovic de Luxenburg, episcop de Térouanne, care, în mijlocul acestor lupte civile, „făcu să se sape pe locul unde se dăduse bătălia (de la Azincourt) mai multe gropi, în care se adunară din ordinul său toți morții, *de o parte și de alta*, și fură îngropați; apoi el binecuvîntă locul și puse să-l închidă cu garduri tari de jur împrejur, pentru a-l păzi de vite“³.

---

¹ Gens qui couroient les champs., gens sans pitié, lesquels ranconnoient partout où ils alloient sans espargnier gentil ne vilain; on les appelloit en plusieurs lieux les Waudrois, en autres les Estrangers.

² Capitaine de brigands..., foison de gens de pied... dont on faisoit grande risée pour ce que c'estoient gens de pauvre estat; p. 292.

³ Louys de Luxenbourg, qui estoit évesque de Terouanne, fit faire en la place où la bataille avoit esté donnée plusieurs charniers, où il fit assembler les morts d'un coté et de l'autre, et là les fit enterrer; puis il benit la place et la fit enclorre de fortes hayes tout autour, pour la garantir du bestail; p. 278.

III.

Toison „d'or“

Cavaleria de fapt era moartă. Spiritul ei putea să se strămute doar în domeniul cugetării, care-și va avea în epoca modernă eroii, unii dintre ei așa de mari! Cavaleria de formă, de petrecere, de pompă, element decorativ al unei vieți de Curte, dominată de ideea Soveranului stăpîn peste oameni, averi și gînduri, aceia își va găsi strălucita manifestare de cîțiva ani în reședințele lui Filip-cel-Bun, bogatul duce al Burgundiei, pregătindu-și în aceste splendori ultima răsfrîngere de cavalerie aventuroasă, luptătoare, a lui Carol Cutezătorul, urmașul lui Filip.

Descrierea acestor spectacole strălucite o găsim la Jean le Fèvre, senior de Saint Remy, de la Vacquerie, d'Avesne și de Morienne, zis Toison d'or — ordin fondat la 1429 la căsătoria lui Filip cu Elisabeta de Portugalia —, consilier și crainic, *roi d'armes* al ducelui.

El își face numai datoria, cînd vorbește de afaceri de onoare, ca aceia dintre ducele pe care-l servește și Englesul duce de Gloucester în 1425, de căsătoria în 1433 a lui Ludovic de Savoia cu Ana de Cipru la Chambéry, ca jutele ce precedă nunțile¹, cea din Brabant la 1430², serbătoarea din 1431³, judecata de arme

---

¹ Ediția „Societății pentru istoria Franciei“, II, p. 175 și urm.

² *Ibid.*, p. 182 și urm.

³ *Ibid.*, p. 199 și urm.

(*jugement d'armes*) din Arras ¹, jutele portugheze ². Cu cîntă plăcere va descrie el cortul de vînătoare al duce-lui, „sala, capela, camera de stat și cea de dormit“ ³, supeul în pădure, supt verdeață, cu *belles rainées de verdure* ⁴! Serbările din 1433 sînt expuse cu de amănuntul, simțite, degustate. Mireasa vine cu unchiul ei, cardinalul de Cipru, doi cavaleri de frunte și suita, în care și marchisul de Saluzzo, „messire Loys de la Morée“, contele de Geneva fiind „seigneur des nopces“. La masă, după „entremetz“ se presintă alături „cai meșteșugiți“ și „cai adevărați“ (*chevaux de artifice, chevaux à chevaucher*), în timp ce cîntă „lăutari din toate țerile“ (*ménestriers de divers pays*). Acele „entremetz“ sînt de toate felurile pe care le poate iscodi o imaginație îndreptată acum spre navigații depărtate și mari descoperiri. Pe mătasă, *soye vernal*, și pe o „bature à façon de drap d'argent très richement fait“, se văd corăbii cu pînze, complete, trece o sirenă care cîntă, și peștii împrejur, se zbuciumă un cal între doi valeți à façon d'olifant, se înalță un castel de lemn cu un nobil împodobit cu pene de păun pentru a înfățișa pe zeul Amor: din arcul lui pleacă trandafiri albi și roșii; se răpăd patru sălbateci, cari sprijină însă o grădină cu aceiași trandafiri, de cari nu se atinge un țap sălbatec cu coarnele aurite, un vultur gonind porumbei ⁵.

¹ *Ibid.*, p. 311 și urm.

² I, pp. 179-80, 205 și urm.

³ *Ibid.*, I, p. 202.

⁴ *Ibid.*, p. 205.

⁵ Entremetz d'une nef à voile, ...Un destrier amené par deux varietz à façon d'olifant et dessus un chastel de bois, là où il y avoit un gentilhomme, lequel avoit eiles de plumes de paon et ordonné à façon de Dieu d'amours ...Quatre hommes en forme d'hommes sauvages, lesquels portoient ung jardin vert, plain de roses, et dedens ledit jardin avoit .j. bosquetin en vie, lequel avoit des cornes dorées d'or; *ibid.*, p. 295.

Musica face să se audă cîntece felurite, unele de curte, altele de țară, „ciobănești“¹. Se danțează, și *deux à deux*. Herolzii poartă nume exotice: Hermenie, Armenia, nume de floare: Rosmarin, rosmarin, vechi nume alegorice din romane: Humble Requête, Douce Pensée. Se strigă: *largesse*, cînd bani de aur se împart. Cu cîtă grijă descrie crainicul Curții de Burgundia călătoria de pețire făcută în Portugalia de trimesii țerii sale pentru a cîștiga pe princesa Isabela cea „ună, cuminte și plină de frumoase virtuți“, cealaltă pețire, portugheză, în Aragon, cu „doamnele și domnișoarele îmbrăcate după moda de Aragon“, serbările de Crăciun cu mesele, steagurile, danțurile și cîntecele, apoi nunta la Bruges în 1429, în prezența a 2.000 de Portughezi: iarăși surprise ale închipuirii artistice-culinare: sălbateci călări pe purcei fripți, oi cu coarneau aurite, fără a uita pe bufona Curții: „Madame d'Or, une moult gracieuse folle“². „Toison d'or“ are grijă și de onoarea acestei clase pe care o servește, și el va însemna cum, pentru părăsirea cîmpului de luptă, i s'a luat seniorului de Montagu însemnele ordinului și el s'a dus, în desparerea lui, să moară la Ierusalim³.

Jean Le Fèvre, născut în 1395 sau 1396, după mărturia unui contemporan, Jean de Wavrîn⁴, moare la 16 Iunie 1468 în Bourges. Cronica lui, începută foarte târziu, cînd nu mai putea merge, ca odată, la regii de Aragon, Neapole, Sicilia, „devers les roys de Chastille, de Portugal, de Navare et de Grenades“, deci în „Spanii“ (*Espaignes*), în Germania, Anglia și Scoția, „pe

¹ Y eult moult es chançons chantées, tant de musicque que de bregierettes; *ibid.*, p. 297.

² *Ibid.*, II, p. 150 și urm.

³ P. 254 și urm.

⁴ La pagina 265 Le Fèvre înseamnă moartea, în lupta de la Azincourt, a unui Jean de Wavrîn și a fiului.

jos, călare ori în căruță¹, la șaizeci și șapte de ani, e dedicată lui Georges Chastelain pentru „nobles histoires et cronicques par luy faictes“ și e de fapt foarte dese ori numai o compilație din acesta, vestitul cronicar al Burgundiei, precum și din alți contemporani, din aceeași țară care a dat pe Olivier de la Marche, pe Monstrelet, pe Mathieu d'Escouchy. Forma o declară însuși a fi „grosolanul și asprul lui dialect picard“².

De și-i place a da documente 'n întregime, ca procesul-verbal al adunării pentru pace din 1435³, și i se întâmplă să citeze pe Cicerone, „Tulles“, și pe Valeriu Maxim, care la el e „Valère le grant“⁴, de și-l interesează și planuri de guvern ca acela din „micul tratat al lui Jacques Petit“, care propune — încă de atunci! — o contribuție generală pe „fiecare măsură de pământ“, fără deosebire, care s'ar chema *fonds de terre*, „funciarul“, precum și depozitele grânelor, „hambarele de grâu și ovăs pentru folosul regelui“⁵, acest scriitor e un simplu. El citează proverbe populare: „cui i-i frică de frunze să nu meargă la pădure“ (*qui a peur des feuilles, si ne voist point au bois*)⁶. Dar cunoaște, natural, multe locuri pe care le-a străbătut și-i place a vorbi despre cutremurul din „Castelongne“, care e Catalonia, până la *Brachinone*-Barcelona și la orașul *Amer*,

¹ Călătoria în Anglia, la 1435, II, p. 363 și urm., „à pied, à cheval, à cheriot“.

² „En mon gros et rude langaige picard.“ El citează (p. 264) „les livres de ceulx qui en ont cronicques“.

³ II, p. 305 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 92-2.

⁵ Ung petit traictié de frère Jacques Petit... Entre lesquelz estoit que sur chacun arpent de terre fut imposé une ayde, qui seroit nommé fons de terre, et, pariellement, que en che royaume on ayt greniers de bleds et d'avoine au prouffit du roy, et encore pluisseurs aultres choses; I, 52.

⁶ II, p. 260.

„fondée de par le roy Charles le Grant“¹. Alături de biserică, de lumea oficială burgundă, el va taxa de „slabă pricepere“ și de „credință zburătăcită“ părerea acelor cari văd în faptele Ioanei de Arc „lucruri minunate și îngăduite de Dumnezeu“². Și tot așa va condamna pe acel „cioban“, „ung fol et innocent bregier“, „ce meschant homme le bregies“, acel *pastourel*, care, cum spune și în cronică contemporană, s'a ridicat, cu Boussac și Xantrilles, contra lui Arundel și Talbot, căpeteniile Englesilor, perind poate înecat³. Ceia ce nu-l împiedecă de a primi ca autentice scrisori ca aceia a Sudanului, intitulat, bizar: „Baldadory, fils d'Aire, connestable de Jérico“⁴. Totuși în partea care se vede a fi originală nu lipsesc pagini și pasagii care au culoare și vioiciune. Deocamdată subliniez rîndurile în care se înfățișează Împăratul Sigismund, oaspetele de la 1416 al regelui Franciei, cu „pălărie de Montauban“ pe cap, la șea cu „une heucque noire“, cu inscripția „Dieu tout puissant et misericorde“ pusă pe harnașament⁵.

Ceia ce dă un interes deosebit părții militare și politice din cronică lui e că avem un martur al războaielor și răscoalelor din Franța la începutul secolului al XIV-lea care e din tabăra englesă, și o spune, fără sfială, în credința că îndeplinește o datorie de loialitate, un act de bun cavalier, sus și tare.

El va împărtăși deci punctul de vedere al Englesilor, pe care-l cunoaștem după cronicile lor puține și sărace

¹ II, pp. 136-7.

² Legier entendement et créance volage qui se sont faites à croire que les fais de la Pucelle étoient choses miraculeuses et permises de par Dieu.

³ P. 263 și urm.

⁴ II, pp. 138-40.

⁵ Son harnois, p. 278.

asupra eroicei cariere a lui Henric al V-lea cel drept și smerit. Din ele se vede convingerea adâncă despre dreptatea cauzei apărate de nevoie cu armele, încredințarea că a ramurii din Anglia e de drept Coroana francească, că lupta care se dă, ca a lui Ștefan-cel-Mare pentru Pocuția, urmărește o moștenire datorită, că, după armistiții, provocația nu vine din Anglia, că victoriile, ca și ale lui Ștefan, sînt datorite lui Dumnezeu care știe ce se cuvine fiecăruia și ocrotirii sfinților protectori, de cari neconținut e vorba, Maica Domnului însăși, Sfîntul Petru, al cărui vasal e regatul, Sfîntul Gheorghe. E în atmosfera timpului acolo în Anglia acel misticism religios, acea crisă sinceră de conștiință neconținut cercetată, acea hotărâre de a înfrunța totul pentru o credință care se vede nu numai în predicăția de oameni din mulțime a crezului creștin nou al lui Wyclef, ci și în devotamentul pentru această cauză a unor nobili cari, ca John Oldcastle, al cărui proces ni s'a păstrat, închiși, chinuiți, amenințați cu moartea, răsping orice intervenție a autorității pămîntești, a Papei, episcopilor, călugărilor benedictini și franciscani, în legăturile directe dintre creștin și Dumnezeu.

Le Fèvre spune hotărât că el „a rămas cu Englezii“, că a fost în ziua hotărîtoare a războiului lui Henric, „în tovărășia“ regelui acestuia¹. E adevărat că pentru el „regele“ e regele Franciei², dar și ducelui de Burgundia îi zice simplu: „le duc“. Carol al VI-lea însă, cu „boala lui obișnuită“ (*sa maladie accoustumée*)³, nu-l intere-

¹ Quant à moy, je demouray avec les Anglois; p. 268. En la compaignie du roy d'Angleterre, comme j'estoye; p. 251. J'estoye de l'autre costé, des Anglois; p. 247. Depuis je oy dire; car j'estoye avec les Anglais; p. 248.

² Quant je parleray du roy de France, je le nommeray le Roy, tout seulement; p. 5.

³ P. 68 (an. 1412).

sează peste măsură. Reproduce, fără critică, titlul solemn pe care regina Isabela și-l dă în timpul nebuniei soțului ei: „Ysabel, par la grâce de Dieu royne de France, ayans, pour occupation (!) de monseur le roy, le gouvernement et administracion de ce royaume, par j'ottroy irrévocable à nous sur ce fait par mon dit seigneur et son Grant Conseil“¹. Începînd cu 1407 pre-sintarea tragediei interne franceze, el, Burgundul de aplecare și de serviciu, nu se sfiește a declara că uciderea ducelui de Orléans de către Ioan de Burgundia a fost „prin ispita diavolului“². Dar el acuză pe ducele de Guienne, moștenitorul tronului, șeful partidului anti-burgund, că, în 1415, a luat tesaurul tatălui său, spunind public că agonisita bogată a lui Carol al V-lea a fost risipită în Italia³. El nu urmărește cu invective pe oamenii bandei albe⁴, pe *Erminacs*⁵, dar înseamnă că, dacă regele a încercat, după omor, împăcarea moștenitorului ducelui Ludovic cu Ioan de Burgundia, mergînd până a spune: *je vous en prie*, aceștia au refuzat: *mais les enfans d'Orléans ne respondirent mot*. Și aici împăcarea, pusă la cale, în sfârșit, de cardinalul de Bar⁶, *aduce bucurie po-popului*⁷. Dar în curînd prinții de Orléans, *les Orliennes*, cu ducii de Berri și de Bourbon, pretind că regatul nu e bine guvernat și se adună în arme, cerînd, în ciuda reginei, dreptate regelui și provocînd pe ducele Ioan⁸. La Soissons, în 1414, acești adversari ai Burgunzilorucid

¹ P. 318.

² Par la temptacion du Diable; p. 6.

³ *Ibid.*, p. 213.

⁴ La regele, în 1414, „la croix et la bande“; p. 159. Cf. și strigătul Armagnacilor: „Ermenacq, ville gaignié“, p. 165.

⁵ Pp. 33-4.

⁶ Jură „d'estre bons amis ensemble; p. 16.

⁷ Dont tout le peuple fut joyeux; *ibid.*

⁸ Pp. 15-6, 20-2, 24 și urm., 29 și urm. (an. 1411).

1.000-1.200 de oameni, pradă bisericile, profanînd moaștele și cuminecătura¹.

Tulburările din Paris sînt judecate după cerințele omeniei de sigur, revoltată de cruda vărsare a sîngelui, dar și, pe alături, după interesele de partid ale Burgunzilor. La 1410 „măcelarii“ucid la Paris cu strigătul „Velà ung Erminacq“, pînă întră în oraș trupele ducelui Ioan². În 1413 Le Fèvre presintă „marea adunare a comunelor din Paris“, cu căpitanul de Paris, vre-o 6.000 supt steagul lui Jacquesville³.

În frunte, *principaulx esmouveulx*, Caboche, un pie-lar și un alt triumvir. Cer de la ducele de Guyenne să dea pe „trădători“: cîteva omoruri ale celor arestați în casa lui; ducele e adus la palatul tatălui său, vechea casă S. Pol. „Era atunci lucru foarte de plâns să fii la Paris, căci nu era ordine, nici guvern între ei⁴.“ Chemînd în sprijinul anarhiei și alte oreșe, rebelii impun glugile lor albe — *la livrée de blans chappérons* —, supt care se strîng peste 12.000 de oameni⁵. Din cei șazeci de seniori ceruți, se prind douăzeci. Orașul e în sama unei administrații nouă, de *dizainiers* în arme⁶. Mulțimea va cere și pe fratele regi-nei, pe cancelariu, înecînd, masacrînd, între alții pe Jacques de la Rivière, care e apoi decapitat, și pe un fost preposit al negustorilor, la hale. Nu se ascultă nici sfaturile date de represintanții ducelui de Burgundia⁷.

¹ Pp. 165-6.

² Pp. 36 și urm.

³ Une grande assemblée des communes de Paris... Se rassemblèrent jusques au nombre de vij^m soubz l'estandart de Jacquesville; p. 75.

⁴ C'estoit piteuse chose pour lors d'estre à Paris, car n'y avoit ordre, ne gouvernement entre eulx; p. 77.

⁵ Oū avoit plus de XIjm blans chappérons.

⁶ Diseniens qui tous jours estoient armez; p. 79.

⁷ Pp. 74 și urm., 81, 86-7.

Orleaniștii izbutiră a suprima mișcarea; se luară orașului lanțurile străzilor, armele până la bețe, *bastons invasibles et deffensables*. Se ard articolele lui Jean Petit, insultătorul memoriei ducelui Ludovic; i se caută, zice-se, și oasele la Hesdin, pentru a le arde¹. Cu aceasta însă cerbicea neînfrîntă a rebelilor nu se pleacă. La 1416, cu un președinte al Camerei de Conturi, „postăvar foarte bogat“, și un arhidiacon din Amiens, se face o nouă conspirație — *terrible monopolle et conspirassion* — pentru ca de Vinerea Mare săucidă, odată cu prepositul Parisului, pe regele Siciliei din Casa de Anjou, pe ducele de Berri, siliți să îmbrace „haina de rușine“². La 1418 planurile răsturnătoare și ucigașe izbîndesc. Se ucid în Paris 3.000 de oameni, între cari contele de Armagnac, conetabilul de Franța, cancelariul, episcopii de Coutances, Bayeux, Évreux, Senlis, Saintes, argintarul regelui, — și se spune și aici că unii pentru certe vechi sau datorii. Pier și cîțiva partizani ai ducelui de Burgundia. De la patru ceasuri din zi până la zece, strada e plină, și de femei care vreau sînge. Se aude la cercetări, și prin case, strigătul pe care-l cunoaștem: „Veez là ung Erminacq“. Seniorii nu cutează a zice altceva decît: „Rău faceți, copii“, *Mes enfans, vous faictes mal*. Trei zile stau trupurile întinse, al conetabilului jupuit, până se aruncă în „groapa Lupăriei, lângă tîrgul porcilor“³. „Și copiii perversi se jucau trăgîndu-i înainte de Curtea Palatului“⁴.

¹ Pp. 119 și urm., 154-5.

² Pp. 286-7.

³ Une fosse nommée la Louvière auprès du marchié aux pourceaux.

⁴ „Et les mauvais enfans se jouoient à les trainer avant la Cour du Pallais.“ — Din nou 300 de prizonieri sînt uciși, după îndemnul calăului Capeluiche, care isprăvește și el ucis; pp. 337-8.

Aceleași amănunte ca în Pierre de Fénin, cu mai puțină milă pentru victime.

„Toison d'or“ era în 1418 cu Englesii. De aceia poate prezintă, în armata lor, pe cei 8.000 de Irlandezi săraci, mai mult pe jos, „unul încălțat, altul gol (*l'un estoit chaussé et l'autre nud*), cu cuțite în brâu: unii totuși sînt călări, dar fără șea „pe bunii lor cai mici de munte“. Merg călări pe vaci și prind în cale pe copii.

Eroul lui e Henric al V-lea. „Om care știe bine onorurile lumii cît orice prinț din vremea lui“¹. El „ține disciplina de cavalerie bine, cum făceau odată Romanii“².

Descrierea de scriitorul nostru a luptei de la Azincourt e foarte bogată, și adînc impresionantă. La Francezi, cari vor fi „pedepsiți“, după concepția anglo-burgundă, aleargă lumea din toate părțile ca la serbătoare de „joutes“ sau de „tournois“³. Se ajunge la un loc strîmb, „moale și frămîntat de cai“⁴, ud de ploaie. E, totuși, ordine, mai mult ca de obicei. „De și erau Francezii peste 50.000 de oameni și multe care și căruți, tunuri și *serpentine* și alte unelte de războiu, cum se cuvine la o așa întîmplare, erau puține instrumente de muzică pentru a se bucura și, în noaptea aceia, din toată oastea Francesilor, abia s'ar fi auzit un nechezat de cal“⁵.

¹ Bien savoit les honneurs mondains autant que princes de son temps; p. 279.

² Et bien entretenoit la discipline de chevalerie, comme jadis faisoient les Romains; p. 68.

³ A tous costez gens aplouvoient, comme si ce fust à aller à unes festes de joute ou de tournoy; p. 268.

⁴ Place molle et effondrée des chevaux; p. 253.

⁵ El, jà soit ce que les François fussent bien cinquante milles hommes et grans nombres de chariotz et charettes, canons et serpentine et aultres habillement de guerre, telz qu'en tel cas devoit appartenir, néantmoins si y avoit-il peu de instrumens de musique pour eulx resjouyr; et à peine, celle nuyt, de tout l'ost des François on eust oy ung cheval hiennir“. Și el adaugă că o știe de la Jean de Wavrin, care era cu Francezii.

Cavaleria franceză era greoaie și nu putea mișca suliițele¹.

Totuși, în aceste condiții defavorabile, armata are o atitudine de religioasă cuviință, pe care adversarul o recunoaște deplin. „Francesii stăteau în companii deosebite, fiecare lângă steagul său, așteptînd venirea Englezilor, și împăcîndu-se: pentru urile ce le aveau unii pe alții și-au cerut iertare. Unii se sărutau și se îmbrățișau la facerea păcii; și-ți era milă să-i vezi. Toate certile și gîlcevile dintre ei, care fuseseră în trecut, le prefăceau în mare iubire².“ Optsprezece cavaleri jură să dea jos coroana de pe capul lui Henric ori să moară. Se dă jos una din florile ei, dar ei pier tustrei³.

„Cît despre Englesi, niciodată oastea n'a făcut mai puțin zgomot decît dînșii, căci abia de-i auziai vorbind unul cu altul, așa era de jos glasul... Și i-ai fi văzut, socotind ei că bătălia va fi Joi, în mare evlavie, în genunchi, cu minile împreunate spre cer, rugîndu-se lui Dumnezeu să-i iea supt a lui pază⁴.“

¹ A grant paine povoient-ilz lever leurs bastons; p. 253.

² Les Francois séoient par compaignies divisés, chascun auprès de sa banière, en atendants la venue des Anglois et en eulx reposans, et aussi des haynes que les ungs avoient aux aultres se pardonnerent. Les aucuns s'entrebaisoient et accolloient par paix faisant, que pitié estoit à les veoir. Toutes noyses et discords qui avoient esté entre eulx et qu'ilz avoient eu du temps passé, furent là transmuées en grant amour; p. 243.

³ Qu'ilz lui abbattoient la couronnes jus de la teste ou ilz moroient tous, comme ilz le firent; p. 250.

⁴ Quant aux Anglois, oncques gens ne firent moins de noize; car à grant paine les oyoit-on parler les ungs aux aultres, tant parloient bas; p. 243. El là eussiez veu les Anglois, cuidans le jeudi avoir la bataille, estre en grant dévociion, eulx mectant à genoux, les mains jointes vers le ciel, faisant leurs oroisons à Dieu qu'il les veusist mectre en sa garde.

Și el adaugă: Et qu'il soit vray, j'estoie avec eulx et veys ce que dessus est dit“.

Regele liberează pe prizonieri: dacă-i bătut, pot să nu mai revie! Apoi ascultă trei liturghii în șir, armat. Ostașilor săi li arată dreptul ce are, onoarea Angliei care e în joc; li-ar fi strecurat chiar teama că regele Franciei taie trei degete arcașilor¹. I se răspunde cu strigătul: „Doamne, ne rugăm lui Dumnezeu să-ți dea viață și biruință asupra dușmanului²“. Pare că am fi la Podul Înalt sau la Valea Albă.

Ceia ce s'a petrecut în Moldova la 1475 își află și altfel părechea la Azincourt. Cum Ștefan a ucis pe Turci, Henric, neputînd duce atîția prizonieri, e silit a ordona măcelărirea lor. Și acum, dacă nu Francesul, dar creștinul ce este în povestitor plînge soarta atîtor oameni de ispravă morți înainte de vreme. „A fost lucru foarte jalnic, căci, cu sînge-rece, toată nobilimea aceia francesă a fost ucisă acolo și tăiate fețe și obrazuri... Jalnic lucru de văzut multă nobilime ucisă acolo pentru supremul lor domn, regele Franciei³.“ Și, tot așa, „pentru supremul lor domn“, Ștefan-Vodă, căzură boierii în pădurea Pirăului Alb. Și Henric vorbește astfel ducelui de Orléans, într'un ton pe care-l cunoaștem din misiva biruitorului de lîngă Vaslui: „Știi că Dumnezeu s'a milostivit de mine și mi-a dat biruința asupra Francesilor; nu că sînt vrednic de dînsa, dar cred cu siguranță că Dumnezeu a voit să-i pedepsească... Doar se spune că niciodată nu s'a văzut mai multă

¹ Pp. 245-6. — La 1417 se pomenesc, prădînd și ei, „200 arbalétriers jennevois“; p. 298.

² Sire, nous prions Dieu qui vous doint bonne vie et la victoire sur voz ennemis; p. 251.

³ Qui fut moult pitoyable chose. Car, de froit sang, toute cette noblesse françoise furent là tuez et décoppez, testes et visages; p. 258. Estoit pitoyable chose à veoir la grant noblesse qui là avoit esté occise pour leur souverain seigneur, le roy de France; p. 260.

neorînduială în voință, păcate și vicii rele decît stăpînesc în Franța acum¹“.

Puțină vreme după aceea, la cel mult patruzeci de ani, era dus la mormînt, „cu globul de aur în mînă ca un Împărat“, acel care meritase a i se zice „Cuceritorul“, *le Conquéurant*².

---

¹ Je congnois que Dieu m'a donné la grâce d'avoir eu la victoire sur les François ; non pas que je le veuille, mais je crois certainement que Dieu les a voulu pugnir... On dit que oncques plus grant desroy, ne désordonnance de volonté, de péchiés et de mauvais vices ne fut veu que règnent en France aujourd'hui ; p. 261.

² Pomme d'or comme empereur... Il ne pouvoit avoir que environ de XL ans ; pp. 65, 67.

IV.

Cronici engleze despre lupta cu Franța

Anglia n'are povestitorii ei pentru marile biruinți, înălțate și de atâția Francesi, ale „Cuceritorului“.

Ambiția n'a lipsit însă admiratorilor lui Henric al V-lea. Poeți latini s'au ridicat pentru a-i glorifica isprăvile. Și astfel, în chinuita și pretențioasa lor versificație, avem un Benedictin, legat de marea mănăstire din Westminster și trăind și la Palatul regelui, care laudă pe stăpînul său în *Versus rhythnici de Henrico Quinto*, sau pe un Augustin de la Canterbury, tesaurariu al lăcașului său între 1407 și 1414, apoi vicariu general pentru Anglia și Scoția (1416), în sfârșit comisar general, care, pe lângă o biografie a Sfintului Augustin și o lucrare în prosă despre rege, scrie un *Liber metricus* în onoarea lui: Toma de Elnham¹.

În prima operă marele războinic se va înfățișa supt un aspect neașteptat. Călugărașul care scrie „supt smeritul coperiș, în patu-i sărăcăcios“ —, sub modico tecto pausans in paupere lecto², — se îndreaptă cu înviersurare, ca un „apărător înarmat al Bisericii“, un „ostaș al lui Mesia“, contra reformatorilor revoluționari, cari desprețuiesc clerul și urăsc mănăstirile, contra *lollarzilor*

¹ Ed. în colecția „Master of Rolls“.

² P. 63.

lui Wycleff, perfizii cari strică fericirea Angliei, *Lollar-dorum gens perfida, fraude repleta*. Se denunță planurile acestei asociații de conspiratori cari vreau să ucidă pe rege, să orbească pe prelați, să taie capul nobililor. Dar mai ales îl doare că aceștia doresc izgonirea „fraților sărăcuți“, „peirea Evangheliei și a dogmei sacre“ :

Omnis in exilium frater pauperculus iret,
Sic Evangelium, sic sacrum dogma periret.

Și într'aceasta-l ajută înșiși sfinții ocrotitori ai Angliei: Petru, pe care-l chiamă și la Azincourt, și Eduard, Maica Domnului și Sfântul Gheorghe, *sub quibus alma viget Anglia*.

Dar cel din „casa imperială“, care samănă cu a lui Octavian, e — nu se poate trece supt tăcere — și ostașul. Apare „cu capul rotund, nasul drept, larga față, ochii strălucitori, căprij, de porumbel în pace, de leu în mînie, cu dinții de zăpadă“, fără a uita „urechiușile mici și frumoase. bărbia despăcată, pielea albă, buzele roșii“, osatura, mușchii¹. „Nu e cărnos, dar nici gras, om frumos.“ Așa vede pe domnul țerii sale, pe care l-a cunoscut, l-a văzut, căruia i-a vorbit :

Regem praesentem quasi cernens meque videntem
Utque loquens secum pensavi talia mecum.

E un ctitor al Casei sale din Westminster, pe care „o înoiește, o ajută și o venerează“, dîndu-i bani, trimețîndu-i vînături, ca puternicul cerb ucis de dînsul, îngrijînd-o cu cărți, împăcînd-o cu călugării rivali de la Canterbury, pentru ca în schimb nobila mănăstire, *Westmonachi*, să-i mulțamească prin rugăciuni.

¹ Sphaerica testa..., frons plana..., bruni densique capelli..., nasus directus..., facies extensa..., clare lucentes oculi, subrufe patentes, pace columbină, sed in ira sunt leonini... Nivei dentes..., formula parvarum, que decus est, auricularum, mentum fissum, collum... spissum..., cutis candida..., labra coccinea..., ossibus et nervis ; p. 66.

Îi va încerca portretul, și în presintarea multelor lui însușiri vor domina, de sigur, cele morale. Nu numai că e „bun în afară, bun înlăuntru“, că oricine se poate sprijini pe făgăduielile lui, rare, dar sigure, dar regele *venerabilis, aptus, amabilis ac reverendus* — ce epitete ar mai putea găsi recunoscătorul monah! — e un păzitor al bunelor moravuri ale clerului, un milostiv care se îngrijește de „procesele femeilor“, un prigonitor al celor cari jură, un închinător al Maicii Domnului, care nu lasă niciodată să se pomenească în zădar numele Precistei. În fiecare săptămână, aproape nemîncat, se spovedește, și mîna lui e deschisă pentru cei săraci. Dar mai ales — și pentru aceasta îl laudă călugărul apărător al legii celei vechi — el luptă „greu de obosit, pe jos și călare“¹. Ionatan ca pietate, e Cicerone ca elocvență, Argus ca prudență, dar, mai ales, în luptă, Samson și Hector — și aici, ca și la Cristina, Biblia și antichitatea se amestecă.

O parte din timp și-o trece vînînd cu șoimii, pescuind, primblîndu-se. Cavaler făcut de regele Ricard, care-l iubește și ale cărui oase — ale nenorocitului întemnițat și asasinat — le va aduce la Westminster, cu solemnitate, el rămîne astfel și continuatorul marilor tradiții războinice, pe care le-a adăugit.

Cu mult mai bogat, mai sigur de sine e al doilea scriitor, care se sfiește a spune, „pe scurt despre multe“, ce a fost viața acestui om, ale cărui fapte bune, și în ciuda lui, se cer povestite din porunca lui Dumnezeu. „Tremurînd și perplex“, el știe că nu-i plac stăpînului său „cuvîntările umflate“, precum nici „instrumentele de muzică orientale ritmice ale histrionilor pomenind cele

¹ Sic non carnosus est nec pinguedine crassus,
Sed vir formosus, vix aut eques au pede lassus (p. 67).

făcute de el ori de ai lui"¹. Va întrebuința deci „vălul“ versului, scriind pentru cei „înțelepți și pricepuți“, cu o oarecare știință de carte, nu pentru „cei mărunți și de o oarecare rusticitate oarbă, simplă“. A fost martur al multor fapte — pare să fi luat parte la lupta de la Harfleur, larg și frumos povestită² —, a întrebat „cu sîrguincioasă scrutare pe nobilii cari au fost de față“ și astfel poate da această asigurare: „Nu să îndoiască deci înțeleptul cetitor că acestea care sînt scrise în versuri reproduc adevărul, căci, compilator fără greș, ori a fost present cu adevărat, văzînd lucrurile, ori le-a aflat din povestirea vrednică de credință, prin cuvinte și scris, a celor cari au fost de față“. Deci copiiștii să fie foarte atenți față de o atît de vrednică povestire³.

Tot un călugăr și acesta, de și din altă tagmă. Deci și la el va răsări înainte de toate icoana apărătorului Bisericii. Henric face trei mănăstiri, ajutînd și venerabilul lăcaș de la Westminster. Dar mai ales, „pedepsînd, spînzurînd“, e dușmanul neîmpăcat al „hoșilor poporului, ascunși în cursele lor, cariucid și ard“:

Plebis praedones et in insidiis latitantes,
Archilatrones, murdrantes, mansa cremantes
Damnati, suspendit.

În fruntea lor nobilul „arhi-lollard“, John of Oldcastle, asupra căruia, prins, osîndit, mistuit pe rug, cad insultele: eresiarh, „drac care trage cu coada o treime din stele“, „putreziciune care se ridică groaznic în nările catolicilor“, vedenie din Apocalips contra lui

¹ Musicalia instrumenta, cantica rhythmica histrionum aut gesta de se vel suis commendantia; p. 80.

² P. 107.

³ P. 81.

Hristos, „lup turbat“ care „de la sine se aruncă în peșterile lui Satan“.

Piețele sînt pline de pamfletele lui; „se strigă pe coperișuri dogmele sacre“. Oldcastle admite că ajunge pentru mîntuire numai mărturisirea, pentru împărtășanie *substantia panis*. Crede că mediația sfinților, ceruți prin rugăciune, n'are niciun preț. Vrea să dispară, după cum cer profeții, toată averea Bisericii, ba chiar averea în sine¹. Se vede un Ilie, pe cînd regele e blăstămatul Enoch. Amenință cu Scoțienii pe cari i-ar putea pune în mișcare. Afirmă că regele Ricard trăiește încă și, în fața morții, asigură că va învia a treia zi.

Închis, e condamnat la moarte, dar Henric șovăiește. Întemnițatul scapă din Turnul Londrei și se ajunge, în tentativa lui de a ataca pe rege într'un castel, la luptă fățișă, după care învinșii sînt spînzurați și arși. Îndărătnicul nu se lasă însă bătut. „Și în bucăți de m'ar tăia cu sabia, nici așa, o spun, n'aș primi sacramentele Bisericii².“ Rămase astfel neînfricoșat până la ultima clipă pe eșafod. Știm din actele procesului său³ ce splendidă afirmare de credință în creștinismul purificat, apropiat de popor, ce siguranță în adevărul predicăției sale a însemnat viața prigonitului și sacrificatului.

Dar regele e și un vînător de vulpi și de fiare, la noul său castel de „plăcere“ din Kenilworth. El e, mai cu samă, marele războinic pe care-l știm, și, presintîndu-l astfel, în ciuda scrisorilor pentru „pace, prietenie și unire“ către Împăratul Sigismund, vizitatorului, și alții, cronicarul va ajunge la două puncte esențiale din istoria Angliei contemporane: vinovăția războiului

¹ Terrea possessa cunctis damnavit habenda; p. 157.

² Quamvis in frusta fierem caedendus ab ense,
Sic, fateor, nollem sumere sacra bona (p. 148).

³ În Țaceași colecție.²

cu Francesii și relațiile luptătorului cu viața internă a propriului său regat.

Lumea e pentru acest călugăr una singură, de și se împarte în desvoltarea ei pe monarhii, pe „Imperii“: Asiria, Media, Grecia, Roma, pe care numai credința le poate însufleți și îndreptați, nefiind ele altfel decît o tîlhărie:

Quod cum iustitia fidei vi vivificatur,
Qua sine sunt regna nil nisi furta data.

Totul pleacă, în tulburarea necesarei, sacrei păci creștine, de la „înșelăciunile de vulpe“ ale Francesilor. Delfinul Carol și-a rîs de Henric trimetîndu-i niște mîenzi ca să se joace. Se încearcă în zădar împăciuirea; nu e mijloc a cîștiga la liniște și dreptate acest neam frances care face din voința sa lege¹. Neaffîndu-și deci dreptul, *ius proprium*, Henric va lupta contra acestor „violenți“, cari se amestecă și în trădarea din 1415.

Cînd pornește războiul, mulți nu cred că s'ar putea trece Marea. Regele stăruie cu voia lui Dumnezeu și a Maicii Domnului, a cării zestre e Anglia. Dar el dă ordin să se cruțe biserici, preoți, femei². La Harfleur se dau ai femeilor care pleacă; și cei din cetate pot pleca dacă se învoiesc a reveni la Calais de ziua de Sf. Martin. Se iea numai ce trebuie pentru hrană; cel ce furase un potir e spînzurat. Cu un perfect cavalerism, se comunică Delfinului că adversarul lui îl așteaptă opt zile; altfel, Henric propune un duel pentru

¹ Sed gens Francorum, quibus est pro lege voluntas,
Adduci mediis his sine fraude nequit: †
Protrahitur truffis legis tempus inane; p. 103.

² Mittere quisque manum prohibetur et in mulierem sub mostur
poena; pp. 106-7.

coroana care ar putea fi lăsată pe viață lui Carol al VI-lea. Dar nu i se răspunde. Ducii de Orléans și Bourbon cer o luptă în câmp deschis.

Ca Ștefan-cel-Mare, Henric atribuie totul, biruință și cucerire, lui Dumnezeu. A lui e cauza; nu va birui numărul; „drepturile englese sînt puse în mîna dumnezeiască“:

In numero nunquam victōria danda notatur:
Est Deus omnipotens, cui causa datur.
Anglica iura quidem sunt referenda Deo.

Cu coroana pe cap, regele pornește, în fruntea unei oști mai puțin numeroase, făcîndu-și cruce. Pe fratele rănit sare să-l apere. Dacă Francesii sînt învinși, măcelăriți, — și Boucicaut e prins —, Sfîntului Gheorghe e a i se mulțămii. Lui și lui Dumnezeu însuși:

Non vobis, sed ei gloria tota datur.

Cu dreptate se glorifică însă la Londra triumful, în sunet de clopote, în bucuria ospetelor, în curiozitatea trezită de prinșii cari cu capetele acoperite asistă la liturghie.

În zădar vine Împăratul cu 1.000 de cai, primit la Calais de Warwick, la Dover de Gloucester. Francesii reieau războiul în mijlocul negocierilor, la Leeds, ale lui Sigismund, atacînd Harfleur. Aceiași „obișnuită duplicitate“ a lor, cari maltratează, închid solii. Lăudînd Anglia, mediatorul pleacă: „știu că Francesii nu se țin de tratate“:

Scio quod Franci foedera nulla tenent,
ca niște „dușmani nedomoliți și fără milă“:

Hostibus indomitis, qui pietate carent.

Pentru a-și valorifica drepturile asupra Normandiei, unde se iea mormîntul lui Gulielm Cuceritorul, asupra

Aquitaniei, asupra Coroanei franceze se reîncepe lupta.

Ca Isus regele Iudeilor, astfel regele Angliei ține „crinii francesi“¹. Cu dreptate deci el va așeza în Normandia judecători englesi după dreptul engles².

Toate acestea costă însă bani, și ei se plătesc cu greu. Cronicarul-poet își apără stăpînul. În primul Parlament nu s'a cerut nimic de la cler, de la popor. Dar, dacă „nevoia armatei“ îl silește pe urmă, poporul însuși consimte, știind că astfel se pregătește pacea finală³. Regelui îi pare rău, dar nobilii îl aprobă, și „plebea“ e răbdătoare, rugîndu-se pentru acela pe care la 1415 vor voi să-l răstoarne trădătorii: Ricard de York, H. Skrop, Thomas Gray, iar după Harfleur atîția din clasa de sus îl părăsesc⁴.

---

¹ Sic rex Anglorum lilia franca regit; p. 154.

² Pp. 161-2.

³ Sed, quia pax finis belli datur esse potenti Regi succursum plebs animosa dedit; p. 104. Cf. p. 147: Mutuat et praebet censum, pro rege precatur.

⁴ Pp. 105, 114.

V.

O cronică sienesă.

Viața italiană din această vreme critică dintre evul mediu caracterizat și Renașterea care începe încă, neștiută, în limbă nevorbită, prin cercurile de „intelectuali“ nu apare în cronici ca acelea ale Francesilor din acest timp. Ea trece de la medievalismul Villanilor la statuile literare, la portretele de un puternic individualism — ce neindividual, cufundat în vagi considerații morale, servind mai mult la o „icoană a regilor“, apare Carol al V-lea la Cristina de Pisan! — ale acelora cari sînt monarhii armatelor, prinții vitejilor, condottierii.

Aleg, pentru a avea totuși terminul de comparație, care lipsește, de altfel, *cu totul* în alte țeri, o modestă și obscură cronică anonimă, aceia care înfățișează la sfîrșitul secolului al XIV-lea Siena picturilor religioase admirabile, orașul care până azi și-a păstrat înfățișarea lui medievală.

Va fi puțin de cules, dar acel puțin nu va fi lipsit de interes ¹.

Anonimul recunoaște că n'a putut scrie „nici a douăzecea parte din lucrurile ce au fost“, dar asigură că „a scris exact ce a știut că e adevărat“ ².

Vor fi, una după alta, alegeri de magistrați, angajare de mercenari, certe cu vecina Florența, neîmpăcata duș-

¹ Ediția Muratori.

² Non è qui scritto la ventesima parte delle cose state, masolo hò scritto fedelmente quello che hò saputo di vero; c. 393.

mană din același loc și de același sînge, accidente ca prinderea lupului, asemenea cu al Sfintului Francisc, dar nu până la sfîrșit, care face pagube.

Ca oricărui Italian din a doua parte a evului mediu, îi place tot ce e în legătură cu pompele și petrecerile: *balli, giostre* (jute), *convitti* (ospete), marea serbare anuală a întrecerii în piață, *correre il palio*, sau musică, dant, joc de arme, lux în haine, roșii, verzi, albe, după cartiere, *contradele* cu animalul-patron (*contrada dell'oca*), păstrate până azi, cu „pietre scumpe, cheotori de aur, lanțuri de înaltă artă“¹: *sonare, ballare, giostrare, armeggiare, vestir di seta e zendadi*. La palatul comunei sună musicile, *piffari e trombetti*. Din cînd în cînd, se adaugă și procesia: „călugări franciscani, preoți și orice *religie* mai e în oraș“². Așa se face cînd sosesc veștile bune, cînd se ridică pe acel palat steagul Milanului, al cărui tiran e acum ocrotitorul. Cu toate suferințele aproape zilnice, la care vom veni, e bielșug în orice. La venirea Papei, în 1386, i se dă un *bello presente*, cu 600 de livre de ceară *lavorata*, 500 de zaharicale, *confetti*, douăzeci de măsuri (*rame*) de vin, 80 de sticle de malvasie, 80 de *staia* de pîne, zece *moggia* (fr. muids) de grîu³. În fiecare dată, scriitorul, ca și tot publicul cetății sale, are impresia că „nu s'a mai văzut în Siena o mai mai frumoasă serbătoare“⁴.

Grija de artă, cum era 'de așteptat, nu lipsește. La 1400 se înseamnă cheltuieli pentru imensul dom, care trebuia să se restrîngă, rămîind pe veci neisprăvit⁵. Se găsesc note ca acestea pe care le dăm în întregime pentru a se vedea cît de mare era acel simț de frumu-

¹ Gioje, fermagli d'oro, catene di lavori eccellentissimi.

² Tutti fratti, preti e religione della città.

³ C. 389.

⁴ E altre magne cose, che mai in Siena si fà la più bella parte.

⁵ Fornire el Duomo.

seță pe care o Cristină de Pisan îl aducea în Franța lui Carol al V-lea ziditorul: „La 20 Decembre (1414) s'a sfârșit de zugrăvit capela Palatului: pictorul a fost“ — nicăiri aiurea nu se consideră individual opera, pe care evul mediu o vrea anonimă, un prinos —, „Taddeo di Bartolomeo“. „La 22 Februar s'a început a se face fântina din cîmpul marmorelor“ — probabil că se găsiră marmore antice — „și a face figuri cioplite din marmoră, cum e acuma; și măștrii, meșterii cari au făcut-o fură aceștia: maestrul Iacomo di Pietro della Quercia, maestrul Francesco di Valdambrino, maestrul Sava, măștri de piatră, și toți trei“ — cu ce mîndrie se spune! — „Sienesi de baștină, și s'a muncit la lucru multe luni¹“.

Totuși, cum spuneam, sînt suferinți mari. Soldații, lefegiii vecinilor pradă, luînd o singură dată (1389) și până la 3.000 de dobitoace mari. Și în timp de pace se jăfuieste; Florentinii, învinuiți, se scusă: „nu sînt de-ai lor“². Se taie copacii, viile, lucru obișnuit: *guastar vigne e arbolii*. Stricătorii sînt membri ai *companiilor* care străbat mai toată Italia, ai „ticăloaselor companii“ (*l'iniqua compagnia*), care se fac, se desfac la moartea căpitanului³, ori se împart între cetăți. Contele de Armagnac, „care vine pentru a fi duce în Florența — ce nu pot ajunge ei! — cu voia Florentinilor“⁴, în

¹ A 20 di decembre fu finita di dipingere la cappella di Palazzo: fu il pittore m. Taddeo di Bartolomeo. Addì 22 di febrajo si cominciò a murare la fonte del campo di marmi e farvi le figure intagliate di marmo, come è al presente; e maestri che la fero furno questi: m. Iacomo di Pietro della Quercia, m. Francesco di Valdambrino, m. Sava, maestri di pietra, e tutti tre Senesi antichi: e pugnossi a fare molti mesi.

² Dicendo non esser lor gente.

³ Essendosi rimasa la compagnia senza capitano s'era disciolta in tutto.

⁴ El conte d'Armignach, el qual veniva per essere duce di Fiorenza con volontà di Fiorentini.

1330, aducea 13.000 de oameni, după o socoteală poate exagerată. Este o companie bretonă, una a Sfântului Gheorghe.

Contra lor se întrebuintează răscumpărarea cu bani și daruri, „ca să nu facă pagube în țară“¹. Se dă odată 8.000 de florini, un cal bun, alți cai, doi catiri, zece bucăți de catifea, pe lângă un „present“ ca acela care bucurase inima Sfântului Părinte. Ori se tocmesc mercenari contra mercenarilor. Dar se întâmplă că, fiind nemulțămiiți, pradă, ca în 1390, orașul.

Totuși, pentru frumuseța costumelor, pentru energia figurilor, pentru vitejla desfășurată, pentru înțelepciunea care o conduce e o mare, o adîncă admirație, pe care n'o poate covîrși nicio durere și nicio pagubă. Ce strigăte de bucurie pentru oștile ce iese în „sunetul trâmbițelor“, supt steaguri înălțate mîndru (*rizzare la bandiera*), pentru „frumoasa bătălie“, „bătălia crudă“, care poate dura și cinzeci de ceasuri! E adevărat — și aceasta contribuie la plăcerea pur estetică, indiferent de cauza care se apără — că pierderile omenesți sînt puține. Odată Sienesii înseamnă doar douăzeci și șapte de morți de-ai lor. Aiurea: „se făcu o bătălie mare și rămaseră la picioarele zidurilor opt morți și mai mult de o sută de răniți, iar înlăuntru morți: un bărbat și o femeie“². Interesează și uneltele unei tehnice nouă, ca bombardă de la 1389 pentru aruncat pietre de 300 de livre.

De altfel, singele nu sperie. Vărsarea lui din timp în timp face parte din decorația epocii. Frămîntarea internă e o necesitate pentru aceste cetăți. Ele se tulbură cu zgomot, *romoreggiare*, pentru a arăta și astfel că trăiesc. La Pisa se omoară tiranul, și cronicarul scrie:

¹ Perchè non facessin danno nel Sanese.

² Fessi gran battaglia, che rimase a piè le mura otto morti e più di cento feriti, e dentro un huomo e una donna morti.

„La 21 Ottobre a fost ucis la Pisa messer Pietro Gambacorta, care era senior al cetății. Messer Iacomo d'Appiano a luat Senioria orașului“. Alături, la Perugia, se ucide alt stăpîn trecător: „Și a fost ucis messer Pandolfo, senior al Perugiei, și Biondo a luat guvernul, cu partidul său“¹. La Milan, al cărui căpitan stă în fiare până se încheie, la 1404, pacea cu Florentinii, moare la 1402 acel Giangaleazzo, ducele care și pentru povestitorul nostru e, după moșia sa francesă, contele di Virtù (Vertus). Indată orașul „se tulbură“. Apar de cei din „partidul poporului“ în arme și căpitanul poporului, cu gonfalonierul, strigă: „Viva il popolo“! Dar piere doar un om. Indată se produce „ieșirea“ celor amenințați: patruzeci de „capi de familie, din cei mai mari“ (*dei maggiori*), „foarte mari bogătași“, *grandissimi ricchi*, trec la Neapole, în Regat“ (*Reame*), la Roma, la Florența, în „comitat“ (*nel contado*), la Ferrara, Bologna, Vicenza, Veneția, și până în Franța, ducînd cu ei peste 300.000 de florini și „alte lucruri bune“. Revoluția s'a făcut; ea nu va avea durată.

Sătulă de lupte civile, amenințată de cine-i stă împrejur, cîte-o cetate-și sacrifică libertatea, se recomandă, „cu statul și teritoriul“³, cum a fost făcut Siena însăși în mîna aceluia „conte di Virtù“ la 1388. La 1399 se încheie, din aceleași motive, un pact cu dînsul, și iată condițiile, pe care cronicarul anonim le înseamnă cu îngrijire: rămîne din trecut organizația cu priori și căpitanul poporului, cu cancelari și notari, împărțirea în

¹ A 2 ottobre fu morto in Pisa M. Pietro Gambacorta che n'era signore, e M. Iacomo d'Appiano prese la signoria della città. E fu morto M. Pandolfo, signor di Perugia, e Bionno prese el reggimento con la parte sua (an. 1392).

² E altre bone robbe.

³ Si raccomandorno con la città e stato e territorio al conte di Virtù.

bresle, *arti*, sistemul financiar cu dajdea, *dazio*, cu vămile, *gabelle*, cu capitația, *taglio*, rămân așezămintele culturale: *studio generale*, *maestri di grammatica*. Rămîne constituția, *statutul*, pentru a cărui *reformare* se aleg „cetățeni dintre cei nouă, cei douăsprezece și dintre reformatori și populari“¹. Dar se pun garnisone milanese în castele, se așează, dacă vrea ducele, un locotenent ducal, care va lua parte la consilii, avînd vot dublu; ducele va numi pe senator și pe podestà, din cei patru aleși de priori, și pe căpitan; el îi poate refusa pe toți patru; va fi și un delegat ducal la finanțe peste *camarlingo di biccherna*, vechiul „camerier“ contabil, și patru proveditori.

Actele de cruzime sînt la ordinea zilei: în ele se oglindește o imaginație perversă. Este o artă și în acest domeniu al chinurii ființii omenești. Se crede că, la 1388, Papa a murit de otravă ca și căpitanul sienes Giovanni d'Aglio. Dar acesta e un mijloc ascuns care se întrebuintează numai pentru asemenea persoane. Pentru alții oricare e bun, și se înseamnă punerea la preț, cu *bando (ban)*, a unui particular de alt particular: se vor plăti 2-10.000 de florini². E obișnuit „a se scoate ochii, dinții, a se tăia mînile și picioarele și părțile rușinoase, a se lăsa“ — ca Ugolino din „Divina Commedia“ — „ca prizonierii să moară de foame“³. Cutare trădător — și pentru trădare, față de interesul unui partid, se arde și casa —, care „trădase“ dînd foc unei porți, e rupt în bucăți, i se ard mînile, e tăiat în patru, atîrnîndu-se ciosvîrțile la porțile cetății⁴. Alții

¹ Cittadini dell'ordine de' nove, de' XII e de' riformatori e popolari.

² C. 391.

³ Cavando occhi, denti, mozando mani e piei e altri disonesti membri..., lassando morir di fame i prigionieri (a. 1389).

⁴ Attanagliate, arseglie le mani, squartato, sospesi i quarti alle porte

sînt aruncați în foc¹. Cutare a spus că se va șterge undeva cu însăși cinstita cetate: e o ofensă de onoare și, „ca să se îndeplinească profeția în el însuși“, după ce-l spînzură, „îl tîrăsc gol prin tot orașul“².

Și aici, între aceste tulburări, este o grijă iubitoare și miloasă de acel „popor“, de acei „săraci“, mai mult oameni de la țară, cari n’au din toate acestea nici plăcere, nici folos și știu numai „de frica acelor ce guvernează“³. O femeie, căreia i se ceruse o *taglia* prea grea pentru miseria ei, ucide pe încasator și-l aduce la oraș pe măgărușul ei, întrebînd „ce vamă se dă pentru un porc mort“⁴. Alte ori ei, *i villani del paese*, se ridică—astfel în 1390—contra condottierilor prădalnici și Armagnac, cu 11.000(?), e ucis în luptă. Mai fericiți săracii din oraș cărora la nunțile cele mari li se aruncă „sarcini multe de pîne și de grîu după rostul fiecăruia“⁵.

Peste toată această criminalitate gustată de aceia chiar cari pătimesc de pe urma ei se desface cîte o scenă de adevărată și pură poezie, pe care ar crede-o cineva culeasă din ce e mai tragic-idilic în opera unui Shakespeare. În 1394, la o vînătoare de mistreț, se ivește o ceartă între tineri cu privire la valoarea cînilor⁶, și unul dintre vînători e rănit de moarte. „Pentru care ofensă crescînd dușmănie de moarte, în puțin timp casa Montaninilor a fost adusă la ultima ruină, așa încît numai după mulți și mulți ani se îndreptă și se *umili* injuria“⁷. Dintre Montanini rămăseseră doi frați,

¹ Presi alcuni e gittati nei fuochi.

² Apiccatto e trascinato ignudo per tutta Siena, perchè hebbe a dire che di Sienna si forbirebbe il culo, e così si adempi la profezia in se medesimo.

³ Tanto era grande il timore allora di quelli che reggevano.

⁴ Che gabella pagava un porco morto.

⁵ Molte some di pane e di grano secondo le qualità.

⁶ Contendendo della prodezza dei cani.

⁷ Per la di cui offesa crescendone mortale inimicizia, intervenne che in poco tempo la casa de’Montanini fu data a estrema ruina.

Carlo și Angelica, „mai asemenea ca un înger decît cu o făptură omenească“, *la quale più presto veramente haveva la figura d'angelo che di creatura humana*. Amîndoi erau suflete alese, *animi gentili*. Dar, ca pe Iulieta Romeo, o iubește pe Angelica urmașul casei dușmane, care nu are nici *domestichezza*, nici *commercio* cu Montanini. Contra lui Carlo se ridică o năpaste; el e închis; i se impune o amendă și, dacă nu dă o mie de florini, i se va tăia capul. Numai astfel și nu fără peripezii în care el preferă moartea rușinii cu care Angelica l-ar răscumpăra, se ajunge la împăcare și la o nuntă ca'n povești, cu *confezioni* și *ottimi vini*. Creditorul, care trebuie să primească amenda, Guvernul însuși participă la bucurie. Căci într'o zi ca aceasta toată lumea se cuvine să se arăte „bine crescută, mărinimoasă și milostivă“¹.

Ma pure doppo molti e molti anni alquanto fu rimessa, e humiliata l'ingiuria.

¹ Cortesi, magnanimi e pietosi.

VI.

Viața lui Carlo Zeno.

Sfârșitul evului mediu *individualizează*. Causele cele mari, pentru care s'au făcut jertfele grele — cum e cruciata —, rămîn; oameni cu nume glorioase, cu energie nepotolită li se consacră. Dar ei nu sînt, ca un Philippe de Mézières, ca un Petru rege al Ciprului, legați de dîsele, numai de dîsele. Locul lor de activitate se schimbă. Fără folos material, ei se simt aduși a încerca neconținut lucruri nouă, chiar de și-ar pierde astfel averea, libertatea, viața. Și, cînd, mai târziu, Renașterea se precisează, cu cultul omului pentru om, pentru ce vrea, pentru *ce poate — virtù —*, privirile oamenilor mai stăpîniți, legați prin instincte moderne, stăpînitore, de *un singur* loc, se întorc totuși cu admirație către aceia cari, înainte de orice, au crezut în ei.

Astfel Iacob Zeno, fiul lui Iacob, Venețian, episcop de Feltre și Belluno, apoi de Padova până la 1478, se simte îndemnat, la 1458, să scrie, cu scusa că vorbește de o așa de apropiată rudă, viața bunicului său Carlo Zeno (1334-1418), care a fost, de sigur, una dintre cele mai curioase personalități din această epocă de tranziție, și să o dedice celui mai strălucit reprezentant al învățăturii în timpul său, Papa Piu al II-lea.

Om al imitațiilor clasice, care citează pe Gasparino Barziza¹, el ar vrea bucuros să-și coboare neamul din

¹ C. 310 din ed. Muratori.

Împăratul Zenon¹. Scipione și Asirienii îi vin supt condeiu². În dezvoltarea biografiei lui Carlo, el va face un loc larg educației lui alese, preferinții pentru studii pe care a arătat-o până la sfârșit. Nu-i place însă sistemul medieval al „pedagogului venețian“ care predă oarecare „litere“ și pune în mîna copilului Psaltirea, adăugindu-se doar, pe lîngă această simplă „proximitate“, dialectica obișnuită. Ceva mai de folos ca acea „civilis disciplina“ pe care o învață, în vrîsta de doi sprezece ani, la Padova. Ucenicul se ridică, printre ocupații ca jocul de noroc, până la „studii de drept“ (*iuris studia*)³. După cinci ani de rătăcire ca soldat prin toată Italia, va trebui să învețe latinește bine la Avignon, unde îmbracă haina de cleric, căpătînd și o situație de canonic nominal la Patras, până ce, întors la Veneția, are nevoie de încă un preceptor.

Biograful pare a fi cunoscut însuși acele locuri din Orient unde Carlo a scris pagini de epopeie medievală. Cel care descrie în Italia Porto Venere are lămuriri precise asupra Damascului, a Beirutului, unde comerțul venețian e de 226.500 de galbeni, exact⁴. E un patriot al cetății sale, care se bucură de prădăciunile grozave făcute pe riviera Genovei de aprigul său bunic și de reputația de groază pe care „până astăzi“ a lăsat-o el acolo, în Genova⁵. Nu uită nici pe cei 5.000 de Ge-

¹ C. 208.

² C. 223, 226.

³ Paedagogus venetus, sub quo primas literulas et psalmos excipiebat, de genitoris vita morteque deque puerorum commendatione, ut fit, prolixam quidem commendationem confecerat; c. 211. Dialecticae quoque operam dedit... Libris etiam consumptis.

⁴ C. 224.

⁵ Postea semper ad hodiernumque usque diem terribile et horrendum fuisse esseque Genua Caroli Zeni nomen sunt qui memorent; c. 225.

novesi morți de foame¹, cari i se par că nu pot lipsi din povestirea sa.

E vremea când condottierii încep să apară în Italia. Sînt însă pentru autor, care judecă după aprecierea vremii în care trăiește Carlo, străini, ca Hawkood, *Aucutus*, „foarte experient, celebru pe vremea lui“², ca William Cook — *Coquus*, „cum îi ziceau ai lui“³ —, ori atîția Germani, Francesi, gata de luptă între ei, Unguri, „arcași panonieni“⁴. Cînd e vorba de un Italian, Robert din Recanati, servind pe Venețieni la Chioggia, povestitorul spune cu mulțămire că, acesta revoltîndu-se, Carlo Zeno-l pune pe cruce între coloanele de pe Piața Sf. Marcu⁵.

Încolo, narațiunea se ține strîns de această viață plină de isprăvi și de minuni, care vorbește prin ea însăși.

Pietro Zeno, tatăl lui Carlo, fusese un cruciat în vechiul sens al cuvîntului. Ducînd pe vasul lui persoana însăși a Patriarhului latin de Constantinopol, el luptase cu Turcii la Smirna — scriitorul confundă pe emirul de acolo cu „Împăratul Turcilor“ —, pe care rămase s'o apere, pînă ce fu ucis în biserica Sf. Ioan de o întoarcere a păgînilor. Din căsătorie cu Agnese Dandolo a acestui martir al cauzei lui Hristos se nasc zece copii: Carlo a fost numit după regele Boemiei, Împăratul ambițios și strălucitor care a avut atîtea legături cu Italia și mai ales cu Veneția, Carol al IV-lea.

Fiul imită pe tată. Luptă la Patras cu Turcii, cu alți Turci și, rănit grav, s'a crezut că murise. Îndată ce vede

¹ C. 265.

² Iohannes Aucutus, qui ea tempestate rei militaris peritissimus habetur, celebri fama vir; c. 236.

³ Anglico ductore Guilelmo, quem cognomento Coquum nuncupabant sui; c. 240. Cf. c. 242, pentru *Anglici* ai lui.

⁴ „Pannonii sagittarii“ la Milan, c. 307.

⁵ C. 253, 256 și urm., 260.

războiul cu scop romantic, Curte vestită, el se duce acolo. Cunoaște astfel pe Petru al Ciprului, pe Împăratul al cărui nume îl purta, Franța, Germania, Anglia.

Întors la canonicatul său din Patras, la vârsta de douăzeci și doi de ani, el apără șase luni pe bietul arhiepiscop, care opunea 700 de cai unui atac de Ciprioți și Francesi, desfăcuți din cruciata lui Petru. Dându-li-se bani, se face pacea la Modon, dar banii trebuie căutați în altă feudă latină din Moreia, la Klarentza. Pentru o chestie de onoare, se produce un conflict cu un anume Simon. În acest scop vrea Carlo să se ducă la Neapole și arhiepiscopul se vede silit a lua bătaiosului cleric canonicatul. Va urma o insurecție la Klarentza¹.

După patru zile de la nuntă, mirele se și duce la Neapole. Regina Ioana împiedecă însă duelul, supunând procesul, pe care-l câștigă Carlo, unei comisii de șase auditori, șase episcopi și trei cavaleri.

Astfel tânărul cavalier se întoarce la Patras, unde prințul Ahaii îl pune guvernator. Moartea soției îl face să piardă însă feudele lui de aici. Se întoarce, în sfârșit, la Veneția, unde iea pe o Giustiniano.

Fostul canonic, aprigul luptător, se preface acum în negustor și, timp de șapte ani, stă la Constantinopol, la Tana.

La-Constantinopol i se oferă ocazia de a juca un rol politic. Aici biograful pare a povesti o scenă de roman. Andronic, fiul lui „Caboian“, al Împăratului Ioan al V-lea, unit cu Genovesii, a detronat pe tatăl său și l-a închis, împreună cu fiii lui ceilalți. Soția paznicului, prietenă a celui închis, trimete o cerere de ajutor aventurierului venețian, al cărui comerț nu era lipsit de instincte războinice. Carlo strânge vre-o opt sute de îndrăzneți și, pe o luntre, se înființează supt fereasta de

¹ C. 212-4.

spre Mare a temniței. Dar Ioan se teme să nu primejduiască prin fuga lui viața copiilor. Mintuitorul pleacă, dar el e gata de a se întoarce la cea d'întăiu rugă-minte nouă. Numai cît copia actului scris prin care se promitea Venețienilor Tenedos, pusă în încălțăminte de femeii, se pierde, și soția lui Andronic, care, acesta, plecase la Sultanul, suzeranul lui, aflînd, pune la chinuri pe nenorocită, care denunță. Carlo e urmărit, pîrît la bailul venețian. E silit să plece noaptea, pe vasele obișnuitului *viaggio* venețian și, cu ele, cu știința actului, el izbutește a scăpa insula Tenedos de ocupația Genovesilor, care se prevedea, făcînd pe comandant, om al bătrînului Împărat, să cheme pe Venețieni. Din Veneția, unde s'a întors, Carlo pleacă deci din nou, pe flota, de cinsprezece vase, a lui Pietro Mocenigo: împreună cu Michele Steno, el merge să lupte pentru stăpînirea insulei. Aleargă și Pisano cu alte vase. La debarcare, tînărul erou e cel-d'întăiu și el are onoarea de a fi lătat după cucerire cu trei vase; înfruntă și ciurma des-trei luni. Iar, cînd Andronic apare, cu douăzeci și două de vase ale Genovesilor în Novembre, Zeno, cu trei sute de călăreți și cîțiva arcași, resistă, în suburbii, la trei puternice atacuri. Rănit de două ori, el biruie totuși; un medic „galo-grec“ îi scapă viața.

Războiul italian între cele două republici a început. Carlo iea parte la dînsul, și e rănit la Treviso. Pe Mare, cu opt vase merge în apele Siciliei contra Genovesilor. Se presintă la Neapole și apoi reiea rătăcirile lui în Orient, până la Rodos: pierde un ochiu¹.

De acuma el va face războiul de Mare cu Genovesii. Iea parte la ciocnirea de la Modon. Luînd încă șase corăbii de la Tenedos, el merge la Constantinopol pentru restituirea Împăratului Ioan. Apoi, cum comerțul cu

¹ C. 219-20, 222-3, 230.

Siria e oprit de rivalii maritimi de doi ani de zile, el apare la Beirut și, mergînd la Castelrosso, prinde acolo două trireme de pelerini din Marsilia, care-l atacaseră, crezînd că e vorba de Turci; va fi silit să restituie prada.

E puțină piraterie în aceasta. Dar la Famagusta, unde trece, Carlo e primit bine de regele Petru al II-lea, fiul eroului de cruciată, care e gata să-l ajute în isprăvi remuneratoare. Dar vestea că Genovesii sînt la Chioggia îl rechemă. Se știe care i-a fost partea în victoria lui Pisano, care a distrus flota Genovei și i-a îngropat faima¹.

După Chioggia lupta cu Genovesii urmează: la Zara, unde flota stă cinsprezece zile fără flotă, la Marano. Cînd se produce, cu Guarco, un nou atac genoves, Zeno aduce mărfuri din „Grecia“. E momentul cînd Genovesii sînt și la Zara, la Sebenico, acela al luptei de la Porto Venere. De la insula Elba, în urma bătăliei liberatoare, Zeno trece din nou la Modon, unde stă pînă la pacea de la Turin (1381). Cum Zanachi Mudazzo, dintr'o familie senatorială, om de o extraordinară energie², nu vrea să iasă din Tenedos, cu toate insistențele garanților păcii cari sînt Florentinii, Carlo merge contra acestui prieten din copilărie: e oprit de boală cînd stătea să deie lovitura.

După liniștirea lucrurilor, el trece la Niccolò di Este, în Ferrara, la Verona, la cei doi Visconți, Galeazzo și Bernabò, în Milan: Giangaleazzo îl chiamă ca guvernator în Milan după uciderea celuilalt. Aici domină și pe Ghelfi și pe Ghibelini, făcînd să dispară orice deosebire între partide. Stă un an și trei luni, după care e reținut de același ca guvernator al Piemontului.

În acel moment se ivește planul de căsătorie al fiicei

¹ C. 232 și urm.

² Horridi animi extremaeque pervicaciae vir; c. 298.

lui Giangaleazzo cu Ludovic de Orléans: Piemontul ar fi zestrea princesei. Atunci Ghelfii înviși se ridică; ei cred că pot despoia și ucide pe adversari: o conspirație se formează, și înainte de termin izbucnește răscoala, invocându-se numele regelui Franciei; pe cînd Giangaleazzo e ocupat la Verona, Ghelfii din vecinătate se găsesc a năvăli. Zeno adună Francesi din Asti, face să întrevadă Ghelfii bogăția posibilitatea unor prădăciuni, dacă năvălesc gloate nestăpînite, și simulează instalarea unui delegat frances¹.

Întors la Milan, își reia locul și i se dă casa lui Bernabò cu 200 de pedestri ca gardă. Măsurile de împăcare luate de dînsul sînt aspre și efective. Pune edicte, reformează morăvurile, oprește portul de arme în public, ordonă străji noaptea, la porți și aiurea, îngrijește de paza focului, face să se execute hoții, adună provisiile, „fiindcă nimic nu e mai periculos într'un oraș decît gloata flămîndă²”. „Se ostenește pentru ca tineretul să se ocupe și să se deprindă cu meșteșugurile ca să nu umble prea ușor rătăcitor și cufundat în lene și să fie prea aplecat la orice fel de crime³.” La Como, la Bergamo și aiurea împacă pe locuitori și prin căsătorii⁴.

După cinci ani petrecuți la Milan, se întoarce la Veneția, părăsită de un deceniu⁵. Republica-l trimete la regii Franciei și Angliei. Ajunge astfel, el care învățase la Avignon, în Paris, *splendida Parisiensium urbs*, unde

¹ C. 303-5.

² Quippe famelico vulgo nihil in urbe periculosius et perniciosius est.

³ Propterea iuventutem incumbere atque assuefieri bonis artibus impendit operam ne iners vagaque et marcescens otio facilius lasciviret et ad scelera quaeque pronior redderetur; c. 308.

⁴ *Ibid.*

⁵ C. 310-1, 313.

vorbește latinește și franțuzește. În Anglia însă nu cunoaște limba englesă, „pe care o obișnuiesc indigenii“¹. Revine după nouă luni².

Încă după Chioggia el avuse un conflict cu Senatul, și-l ajutase plebea. Ceva mai târziu, la moartea lui Andrea Contarini, fusese vorba de alegerea lui Zeno ca doge³. Întors din solie, întră între avogadori și după doi ani e procurator al Sf. Marcu⁴.

Îndată Zeno are prilejul de a juca un rol decisiv contra vechilor săi dușmani, Genovesii. Boucicaut s'a așezat în Genova, care s'a dat regelui Franciei un om „de un mare spirit“⁵. El pleacă într'o expediție de cruciată și în apele Siriei întâlnește pe Zeno, care-l urmărește pas cu pas. Pe guvernatorul frances îl chiamă, prefăcându-se bolnav, în apele Rodosului la o discuție; Boucicaut obiectează că n'are voie de la rege. Nici el n'are voie de la Senat, răspunde comandantul venețian când i se propune colaborarea contra Necedincioșilor. Atunci Boucicaut, și cu vase rodiane, iea Beirutul, unde și mulți Venețieni erau ocupați cu comerțul de aromate; averea lor e prădată, și se refuză restituția ei.

Povestirea e făcută așa ca să cadă toată răspunderea conflictului asupra Genovesilor. Boucicaut vrea lupta și anume lângă Modon, în fața stîncilor păzite de la Sapienza. Zeno iese de la Portolongo spre Modon, unind cu vasele lui și cele două care vin de la Tana. Francesii suișă pe trei vase cer comandantului venețian să se predea; acesta pune mîna pe corăbii. Boucicaut, atacat, se retrage, fratele lui e prins. Zeno oprește urmărirea. Se ajunge însă la pace (1403)⁶.

¹ Quod indigenae linguae consuetudinem non haberet.

² C. 315.

³ C. 273 și urm., 293 și urm.

⁴ C. 315-6.

⁵ Eminentis spiritus vir; c. 317.

⁶ C. 318 și urm., 324 și urm.

Peste câteva luni Veneția atacă Verona, ocupată de Francesco Carrara. Zeno e proveditor, seniorul de Rimini comandă trupele. E o campanie grea, prin lagune și mlaștini. În orașul plin de locuitorii fugari, caili morți infectează aierul. Iarna, izbucnesc boli și în lagăr, soldații fiind cantonați prin bărci de lemn. Guvernul venețian trimete căpitani noi, Paolo Savello, conte de Aquila. În sfârșit Verona se predă de locuitori; Francesco, prins, e ucis în temniță.

Dar în tinereță acest senior trăise ca exilat la Asti, unde-l văzuse Zeno și-l mîngiase, vorbindu-i și de moartea părintelui; împrumutase pe pribeag și cu 400 de galbeni, cari i-au fost restituiți¹. Acum, după atîta vreme, acești bani sînt presințați de pîrîtori ca un preț de conrupere. Îvingătorul va sta doi ani în temniță².

Totuși cel atît de greu lovit refuză să ajute pe Austrieci și pe Ladislau de Neapole contra cetății nerecunoscătoare și nedrepte³. Merge, în dureria adîncă a șuffetului său, la Ierusalim, odată cu Petru, fiul regelui Scoției, și trece printr'un naufragiu. Vede pe Ianus, regele Ciprului, și aici iarăși Genovesii, așezați în Famagusta, îi stau în față, încălzindu-i la luptă bătrînețele.

Nouăsprezece trireme, douăsprezece vase mari de barcă 3.000 de mercenari. Ciprioții pot rezista numai printr'un joc de guerilla. Limassol, întărită de rege, e asediată. Dar Zeno aleargă noaptea, fugărește pe dușmani și li arde lagărul. Se impune o trevă de doi ani⁴.

În acel moment (1409) se alege la Pisa fostul arhiepiscop de Milan, Petru de Creta, ca Alexandru al V-lea: Zeno-i trimete pe fiul său Petru, dar noul Papă moare la Bologna⁵.

¹ C. 314.

² C. 345, 347.

³ C. 349-50.

⁴ C. 353-63.

⁵ C. 363.

Acuma bătrînul se retrage la Veneția, unde se și însoară. Trăiește la S. Stefano, între cărți, cu grijă de „filosofie“ și de „litere“, avînd ca amici pe Gabriel de Spoleto, pe Emanuil Chrysoloras, pe Vergerio, pe medicul său Petru Thomasius. Chinuit de chiragră la optzeci și trei de ani, cetește în pat. Doliuri de familie îl ating: moare fiul Iacob, altul Petru, în luptă cu Milanesii, un al treilea Iacob, în pelerinagiu, la Trani. Tatăl se va stinge numai în 1418. Pe trupul mortului s'au numărat treizeci și cinci de răni¹.

---

¹ C. 363-70.

VII.

Condottierii: Viața lui Braccio di Montone

Venim acum la stăpînii prin arme, la domnii de vi-tejie ai acestei lumi care se teme de dînșii, dar îi și iubește și-i admiră ca unii cari au trezit prin ce se do-vădesc capabili a face, după un Armagnac și un șef breton, mîndria patriotică italiană, pentru toată Italia, a rasei întregi.

Cei cari se întrec în a li povesti isprăvile nu sînt oameni modești, ascunși în anonimatul lor, ci „intelec-tuali“, învățați de latinește, meșteri de stil, aceia cari au înaintea ochilor statuile nemuritoare ale eroilor an-tichităților. În frase ciceroniane, după acele ilustre mo-dele, ei vor construi din izbînzile, cruzimile, minciunile și trădările condottierilor, eroul de care sufletul lor are nevoie.

„Numai lucrurile care au trecut“ sînt sigure, spune Giovanni Antonio Campano, biograful lui Braccio di Montone. „Atîta trăiește cineva cît se întinde memo-ria lui.“ „Viața nu se măsură prin suflare, ci prin în-țeles¹.“ Frumoase maxime ale celui care afirmă că acest „plăcut element al sufletului care e amintirea lu-crurilor îndeplinite“ îndeamnă și la imitarea lor. Dacă nu le știi, ești ca „aruncat într'o lume nouă necunos-

---

¹ Sola quae praeterierunt certa sunt. Tandiu fuisse quis in vita quam longe repetere praeterita videatur. Sensu enim hominis vita, non spiritu metienda.

cută“ și „nu cunoști partea și valoarea cea mai mare și mai sigură a înseși finței tale“¹.

Campano are credința hotărîtă că lucrurile presente sînt așa de mari, că Italia — toată Italia ; prin antichitate se trezește conștiința unității naționale — a făcut atîtea pe uscat și pe mare încît eroii de azi pot fi puși pe aceiași linie cu aceia ai vremii vechi, cu atît mai mult, cu cît ei „fără niciun sprijin și ajutor au ajuns la atîta putere și glorie“ : nu e subiect mai vrednic și pentru cel mai frumos talent².

Dacă alege pe Braccio, nu e cu vre-un gînd de lingușire sau pentru vre-un interes. Doar condottierul celebru a murit cu cinci ani înainte biografului său. Povestirea e scrisă la treizeci și opt de ani după intrarea în Neapole a lui Alfons de Aragon, cînd Italia a trecut prin încercările fără păreche³. Autorul află că acuma Carlo, fiul lui Braccio, e în fruntea trupelor de mercenari venețiene dînd speranțe de a putea atinge gloria părintelui său⁴.

Hrănit de cetiri clasice, Campano se gîndește și la

¹ Nullum enim iucundius est animi alimentum quam memoria gestarum rerum, qua qui careat is neque imitari praeclara maiorum possit facinora et, velut novum quendam eiectus in orbem, rudis omnium rerum imperitusque versetur, nec maximam ac certissimam naturae suae partem dignitatemque respiciat.

² Tanta est magnitudo rerum aetate nostra mari terraque in Italia gestarum ut exercere vel summa possint ingenia... Nostros interdum homines priscis comparo: quos si iure id facere possem, cur non libenter etiam anteferrem?... Quem enim ex omni antiquitate reperies nullius ope atque auxilio fretum eo imperii gloriaeque pervenisse?

³ Ingens Italiae regniue iactura, quae parem ante hoc seculum neque potentia neque moderatione habuit neminem; c. 581, ed. Muratori.

⁴ Quem nunc audio Venetorum exercitus imperatorem, etsi non gloria atque imperio, spe tamen paternam magnitudinem adaequasse; c. 600.

originea cartaginesă a familiei eroului său, ceia ce l-ar lega de Hannibal, dar i se pare lucrul „prea neclar“ (*perobscura*). Neconținut el apare preocupat de antichitate, însemnând la cutare dată că e „a religiei noastre“¹. Nu uită, cînd se află în cale, „statuile zeilor celor vechi“, nici cutare „foarte vechiu templu al Campanilor“, de la cari și-a luat el însuși numele².

Crede că „matematicii“ pot prevesti viitorul copilului care se naște³. Ca un prețuitor inițiat al tehnicii militare romane el atribuie și Italianilor epocii sale primul loc între națiile luptătoare pentru că „se bat cumpănit, nu cu năpustitoare furie“ ca Spaniolii și Francesii⁴.

E un patriot italian, din cugetare, cum am spus, ca și prin instinct. Recunoaște, în luptele dintre anume partide locale și Aragonesi, pentru stăpînirea regatului de Neapole, că Spaniolii sînt „din fire mai blînzi ca alte nații“⁵ — se va fi gîndit la Francesi —, dar apasă asupra urii pe care Italianii o poartă Catalanilor, supt al căror nume ei cuprind „pe toți aceia cari, cu regele de peste Mare, au trecut în Italia“⁶.

Cu atît mai rău îi pare că Italia, concepută de dînsul ca o unitate geografică și una națională de sine înțeleasă, e sfișiată de discordii. „Pe Italia aceasta a noastră, cea d'întăiu între toate țerile, n'o fac vestită biruințele neamurilor și națiilor străine, ci o istovesc

¹ Anno religionis nostrae; c. 441.

² Simulacra veterum apparent deorum... Vetustissimum Campanorum theatrum; c. 573.

³ C. 445.

⁴ Animorum primo ardore ferocior Hispanos Gallosque, Italicos maturo consilio, non praecipiti ira dimicare; c. 589.

⁵ Sicut Hispani ceteris nationibus natura blandiores; c. 582.

⁶ Tum nihil Italicis Catalanorum nomine infestius, et Catalanos putari omnes quicumque, transmarinum regem secuti, in Italiam traicissent; c. 590.

facțiunile deosebite și războaiele civile și casnice... Ne batem, ne cucerim noi pe noi... Gonim din orașe pe concetățenii noștri... Și ne lăcomim la sufletul și singele aceluia a căror viață ar trebui s'o apărăm. Căci este oare în Italia, nu zic: o cetate, dar o cît de mică așezare țerănească în munte care să nu fie împărțită de facțiunile ei proprii¹? "Cei-de casă sînt goniți și se chiamă în locul lor străinii²."

Italia e cunoscută lui Campano în multe colțuri ale ei. Descrie astfel Perugia, locul celor mai multe isprăvi ale eroului său, cetatea de pe deal, între castelele vecine și lîngă frumoasele maluri ale Trasimenului, livezile de măslini și viile bogate, cele cinci porți care i se deschid în ziduri. Înfățișează pe locuitorii deprinși de copii la alergări, la salturi, la călărie³, prinși în lupte din cea mai fragedă vîrstă, ceia ce-i pregătește pentru tristele lupte de partid⁴. Vorbește de Pandolfo, șeful nobilimii, pe care-lucid plebeii, mînia lor atingînd și pe ceilalți fruntași, unii fugari peste ziduri la Braccio, cărora li se iea averea, li se ard casele, Papa trebuind să se refugieze la Assisi⁵. Astfel se ajunge la închinarea față de Milan, iar, după moartea lui Giangaleazzo, la solicitarea Papei⁶. Florența apare ca orașul palatelor⁷, „cu locuitorii cei mai măreți

¹ Nostram hanc Italiam, principem omnium terrarum, quam exterarum gentium nationumque victoriae illustrant, sed diversae factiones civiliaque et domestica bella conficiunt... Confligimus, oppugnamus nos ipsos... Cives nostros pellimus civitatibus... Et quorum tueri deberemus vitam, eorum spiritum ac sanguinem affectamus. Nam quae in Italia non dicam: civitas, sed exigua et montana villa non domesticis factionibus distinetur?; c. 443.

² C. 477.

³ Vix nati obequitant, cursitant, insiliunt desiliuntque; c. 609.

⁴ C. 440-1.

⁵ C. 444, 448.

⁶ C. 445.

⁷ C. 470.

în a primi pe amici și a li arăta liberalitate¹. Roma e arătată, la moartea lui Bonifaciu al IX-lea și la așezarea lui Inocențiu al VII-lea, ca agitată de certe interne: doisprezece Romani sînt uciși pentru conspirație, poporul atacă S. Angelo, silind pe Papă să fugă la Viterbo și deschizînd porțile lui Braccio.

Dar înainte de toate-l farmecă patria lui cea mică, Neapole și împrejurimile. Cetatea regală cu casele ei mari, cu cele șase citadele, cu jocurile și ospetele, cu femeile vesele care cîntă. Aproape e, la romana Cumae, „cea mai frumoasă plajă a Italiei“², vechea Baiae, Pozzuoli cu pucioasa și „teatrul cel înalt biruind vremile“³, Pausilippul lui Virgiliu. Aici sînt nobilii cei mai mîndri, desprețuind pe negustori și pe meșteri: țin numai la arme și preferă să stea în case sărace, dați odihnei⁴. Regele Ladislas e admirat de Campano: „foarte puternic, cu suflet vast, mai mult decît mare, amenințînd Italia toată cu ambiția lui“, dar în pornirile lui cuceritoare fără respect față de biserici, care sînt firește ale lui *Deus Optimus Maximus*, fără cruțare față de locuri sacre ca Roma și Viterbo, mergînd până a-și hrăni caii la altare⁵. Fiica lui, Ioana, își zugrumă soții cu laț de purpură ori îi gonește și face din adopțiune un joc⁶. Cînd alt mare condottiere, Sforza, o părăsește, ea îl batjocurește din fereastră, silindu-l să-i trimeată

¹ Nec ulla gens est accipiendis amicis exhibendaque liberalitate magnificentior ; c. 562.

² Totius Italiae amoenissima plaga ; c. 582.

³ Prominens, superata vetustate, theatrum ; c. 589-90.

⁴ Nec usquam tanta vastitas elatioque nobilitatis. Mercatores iis et opifices contemptui sunt. Ceterum ipsi, etiamsi domi pauperes, tamen otio dediti, cetera studia praeter militaria contemnunt ; c. 582.

⁵ Rex potentissimus, animo vasto magis quam magno, Italiae cunctae imminebat ; c. 497. Contra Dei Optimi Maximi fana simulacraque... Pavisse ad altaria sacrarum aedium equos.

⁶ C. 554.

săgeți pentru a o goni¹. Față de această regalitate, chiar cînd e ca a lui Ladislas, condottierul apare adesea ca superior. Lui Braccio regele Neapolei îi trimete, printr'un căpitan liberat, un dar de purpură. Cînd se întîlnesc, condottierul se pune în adevăr în genunchi, coborînd de pe cal, dar i se oferă 300.000 de galbeni și orice oraș „afară de Neapole singur“. „Sînt cu cine mă plătește“, e răspunsul. „Dacă nu s'ar supăra Papa, odată împlinit terminul de plată la dînsul, dacă-i convine și regelui și lui însuși, e gata a servi pe Maiestatea Sa cu aceeași credință ca și pe Pontifice².“

Și aici cele două extreme. Iubire întăiu pentru tot ce e lux, splendoare, cheltuială, coloare și pitoresc.

Cînd sosește la Perugia, ca mîntuitor, Carlo Malatesta, se iluminează în onoarea lui ziduri, turnuri, Palatul Comunei, casele³. Locuitorii unor orașele cucerite de Braccio îi aduc cheile înfășurate în frunze de măslin⁴. La nunta condottierului Braccio cu a doua soție — cea d'intăiu, Betta, murise la douăzeci și șapte de ani — o sută de femei alese întîmpină pe mireasă ; șaizeci de slugi servesc ; o sută douăzeci de muzicanți cîntă.

Între aceste petreceri, Ținuturile Italiei sufăr nespuse de pe urma bandelor înarmate care-și schimbă pe rînd stăpîinii, dar urmăresc în același chip același cîștig. Din Franța vine la Perugia, cu 7.000 de oameni, Biordo Michelozzo⁵. Într'o singură pradă se ieau optzeci de prinși, 10.000 de oi, 5.000 de boi, 1.000 de iepe⁶. Piccinino culege moștenirea lui Braccio, cel care nu

¹ C. 571.

² Si nulla in re offenderet pontificis dignitatem, eius completo stipendio, si regi ac sibi commodum videretur, illius Maiestati eadem fide qua nunc pontifici pariturum.

³ C. 5.9.

⁴ C. 508.

⁵ C. 443-4. Cf. c. 448.

⁶ C. 474.

suferia o clipă de odihnă pentru sine și ai săi¹. Toți acești jăfuitori pretind a fi făcut parte din ceata mercenarului asemenea cu suveranii².

Se fac cruzimile cele mai mari, în felul aceloră pe care, pentru generația precedentă, le însemna cu groază anonimul sienes. La Nuceria un om e aruncat la cîni, altul e pus pe cuie; sînt de aceia cari sînt ruși de cai (*equis distracti*), tăiați în patru, prăvăliți de pe ziduri³. Se recurge la pustiirea cîmpilor pentru a flămînzî pe dușmani⁴. O urmă de loialitate se păstrează cînd, la Perugia, Braccio plîngîndu-se că se întrebunțează săgeți otrăvite și ameninșînd că și el va usa de acest mijloc, un crainic anunșă că oricine va recurge la o asemenea armă va fi executat⁵.

Toate aceste caractere se unesc în biografia propriuzisă a lui Braccio. Începe ucigînd trei dușmani personali. La optsprezece ani, cînd era lupta între cetățile Rimini și Feltre, el lasă moștenirea lui, la Montone, mamei și fraților și adună o mică bandă de cinsprezece călări cu cari fură oi și prinde țerani ca să li iea prețul de răscumpărare. Prins el însuși — și i se cere o plată de 2.000 de galbeni —, ai lui îl scapă. E rănit din nou, dar își urmează soarta. Pierzînd Montone, el trece, cu treizeci de cai, la Florentini⁶. E încă sărac: la un han, prin împrejurimile Romei, oferia ca plată cheotoarea de argint a hainei și e silit a primi daruri mărunte. Vagabondează din Florenșă la Bologna, unde e condottierul

¹ Nihil magis quam militum quietem atque otium fugiebat; c. 503.

² Nec quicquam nunc in Italia Brachianorum nomine magnificentior; c. 561.

³ C. 574-5.

⁴ C. 485.

⁵ C. 518.

⁶ C. 445.

Alberic, la Padova, contra Venețienilor: aici e proclamat de mercenari șeful lor, ceia ce-i atrage minia lui Alberic; prietenia soției acestuia îl scapă de moarte. Ajunge, în fugă, la Papa, la Milan, din nou la Bologna, la Florența, luînd în cale 4.000 de galbeni de la tiranul din Imola, la Ancona, negociînd cu nepotul Papei.

Ladislau, care e în Toscana, îl cere pentru expediția contra Romei¹: primește 14.000 de galbeni. Dar e cerut și de Florentini, cari aveau pe Sforza și vor aduce pe regele Ludovic de Anjou (1400). I se dă plata pentru 1.500 de călăreți. De supt zidurile Perugiei², unde femei aruncă cenușă și apă fiartă, el răsare la Viterbo, fiind chemat de Papă. Peste puțin îl vom vedea trudindu-se înaintea vechiului său cuib de la Montone. Supt Perugia, ajutată de Sforza, el bate pe contele de Carrara. Papa făcînd pace cu Ladislau, Braccio merge la Bologna, unde e Pontificele.

Dar lupta între acesta și rege reîncepe. Ladislau iea Roma (1408). Atunci orașenii prădați se dau iarăși Papei, chemînd pe Braccio, pentru un moment „pus în disponibilitate”. Stăpînul său ar vrea să-l prindă pentru a nu-i da cei 80.000 de galbeni datorîți și, în același timp, pentru a face plăcere Peruginilor, cari sînt gata, atunci, a da Sfîntului Scaun cetatea lor. După o împăcare, condottierul rămîne totuși la apărarea Romei; el supune Bologna revoltată.

Papa e depus în conciliu. Martin al V-lea îi iea locul. Braccio, care nu se mai știe obligat prin plată, vinde Bologna orașenilor pentru cei 180.000 de galbeni cari-i sînt datorîți (1415). Cu un an înainte Ladislau de Neapole și-a sfîrșit zilele.

Braccio cată să-și împlinească gîndurile răsbunătoare contra Perugiei, în jurul căreia se duc aprige lupte,

¹ C. 465.

² V. și c. 484.

cu ajutorul femeilor care azvîrl cu pietre și cu țigle. Polo Orsini, apoi Carlo Malatesta aleargă contra lui, și acesta din urmă e prins în luptă. După douăzeci și trei de ani de exil, pribegii vin în tabăra biruitorului¹. Atunci soli rugători se presintă la dînsul, între cari și rude din ale lui. Supunerea se face, cu aprobarea exilaților, fără condiții. Poporul va alege pe toți magistrații, afară de aceia pe cari biograful îi numește, cu termeni antici: questori și pretori. Nu vor fi dări nouă. Vor rămînea cei zece, și se vor păstra vechile statute. Dar de la orice hotărîre se poate face apel la noul tiran.

E poate punctul culminant al carierei celui care plecase din micul Montone sărac și fără nume, cu un singur grup de prieteni încă neîncercați în lupte. Calcă pe covoare de purpură, sămănate cu flori; din balcoane se expun juvaierile femeilor; zarafii scot monede de aur pe țejghea; văluri se întind asupra pieței, și, la Palatul Comunei atîrnă covoare franceze; vase de aur și argint mărgenesc treptele scărilor. În sunetul muzicilor se încep jute, după ce se culege jurămîntul cetățenilor.

Măsuri de ordine, de împăciuire și de prevedere se ieau. Decretele ultimilor douăzeci și patru de ani sînt anulate. Paza orașului e dată în sama a nouă nobili și nouă din popor. Insigniile private nu se mai permit; noaptea nu se umblă pe stradă, unde sînt, ca la Paris după răscoale, tăiate lanțurile, porțile înseși ale cetății fiind dărîmate; două băști nouă sînt garnisonate cu oameni siguri. Altfel, e un om bun, blînd, familiar, drept cu cei mici. Cu fiecare vorbește despre ale aceluia: „cu arhitectii despre arhitectură, cu negustorii despre negoț“².

Dar, peste zece zile, neodihnitul pleacă aiurea, la Assisi. Pe cînd soli venețieni caută să-l împace cu fostul

¹ C. 531-2.

² Cum architectis de architectura, de mercatura cum mercatoribus.

lui prizonier, Malatesta, Perugia se răscoală; nobilii o supun, și iarăși sînt învinși cari rătăcesc prin străinătăți¹.

Dar Braccio, seniorul ascultat al Perugiei, vrea mai mult: Roma, — aceasta pentru glorie. În lipsa Papei, el se oferă ca păzitor și întră prădînd pentru a fi admis ca „rector“. Ciurma-l împiedecă de a lua și Castelul Sant'Angelo, și îndată, după șaptezeci de zile de ocupație, Napoletanii, primiți de locuitori cu aclamații, îl silesc să plece.

Se întoarce spre odihnă la Perugia, unde-l așteaptă jute și jocuri mari, în care luptele cu pietre aduc răniri și morți. De aici se va duce la Lucca, la Spoleto. Regina Ioana trimete contra lui pe Sforza și Papa strînge trupe pentru a-l opri. La Assisi, la Orvieto au loc lupte.

Acum marele condottier se îndreaptă spre Florența, unde e Papa cu care negociază, noua țintă a ambiției lui. E primit ca un rege, ca un împărat, ca un zeu². Se fac străzi anume pentru intrarea lui, se gătesc ospețe. Familiile cardinalilor îi iese înaintea, pe cînd lumea și copiii, femeile îl aclamă. Masă mare i se gătește; merge la Papa acasă, la cei Zece, iar la Papa, și asistă la jută, cu cîte o sută douăzeci de luptători și 6.000 de sulii rupte; cîntece se fac în onoarea lui, scriindu-se și pe păreți³.

Împăcat cu Papa, Braccio e trimes la Bologna, după dorința lui Sforza, care se gătește de atacul Neapolei în numele lui Ludovic de Anjou. Orașul,—și, înainte de toate, Bentivoglii, vechi amici —, e somat a se supune. Porțile se deschid. Nou triumf pentru seniorul Perugiei, pentru idolul Florentinilor, pentru omul Papei. Ioana-l

¹ Pp. 543-5.

² Quasi Deum aliquem visere.

³ În latinește :

Brachius invictus omnem debellat gentem,
Martinus Papa non valet quadrantem.

chiamă atunci contra lui Sforza și în folosul lui Alfons de Aragon, care stă cu flota lui la Procida¹.

Întîlnirea cu acesta se face în condițiile cele mai onorabile pentru destoinicul parvenit. În sunet de trâmbiți, în bubuit de tunuri, în timp ce se înalță cîntece². Regele împiedecă pe noul său auxiliar de a se pune în genunchi. Braccio e făcut prinț de Foggia și Capua, conetabil, guvernator; i se dă un sceptru de aur (1420).

Împăcînd pe Ioana cu Sforza, el revine în Toscana numai pentru a fi rechemat de regină la Neapole, care nu suferă pe Catalani. Piccinino n'ajunge pentru a apăra noua ordine de lucruri creată prin adopțiune. Cînd apare seniorul Perugiei, așa de necesar în clipe decisive, i se dă un lanț de aur și „coroana“ principatului Campaniei, pe care el o ia de fapt în Perugia sa, unde iarăși se dau jute și răsună cîntece de bucurie.

El e la Aquila, cînd izbucnește un complot între regină și Alfons — povestitorul crede că poate din cauza lui Sforza. Dar acesta se îneacă prin accident⁴. Peste cîteva zile numai și Braccio, rănit la gît, e prins într'o luptă, și moare la cînzeci și șase de ani⁵. Cei doi rivali au fost culeși de moarte aproape în același moment, lăsînd locul unui Niccolò di Tolentino și altor imitatori în mai mic ai unor isprăvi care nimănui nu i-au dat mai mult decît lui Braccio di Montone.

¹ C. 580-1.

² *Nauticum nescio quid dulce tota complens litora, omnium aures barbarica suavitate mulcebat*; c. 581.

³ C. 583.

⁴ C. 615-6. Mențiunea fiului Francisc, „*summae spei adolescens*“ (c. 616).

⁵ *Ibid.*: „*superstite adhuc matre*“.

VIII.

Viața lui Sforza.

Lodisio Crivello, episcopul care scrie Viața lui Sforza, pomenește prietenia acestuia cu Braccio, cel cu ambiții de rege la Neapole¹, frăția lor, cari-și deosebiau trupele numai printr'un semn pus pe aceleași colori, și deplînge ruperea ei, care a provocat „veșnice discordii, de pe urma cărora Italia toată a fost tulburată de mari mișcări războinice“².

Acestă alt biograf de condottier e bucuros numai că osteneala sa de cercetare, descoperire și scriere „salvează lucruri care era păcat“ să fie date uitării³. Istoricul mai are misiunea de a corecta părerile vulgului, care lingușesc pe biruitori și apasă pe învinși⁴. De aceea, de și se consideră „om cu puține mijloace și necunoscut“⁵, — și totuși a cunoscut pe Papa Nico-

¹ C. 670, 707 și urm. A fost „defensor urbis“ la Roma; c. 672.

² Constat eam rem, dissolutis tum primum tam solidis amicitiae nexibus quae inter Sfortiam Bracciumque intercesserant, causam perennibus discordiis praebuisse quae Italiam omnem magnis postea bellorum motibus perturbaverunt; ed. Muratori, c. 671.

³ Cum habeat in se emolumentum quiddam magnarum omnis pertractatio rerum, labor ipse perscrutandi inveniendique et conscribendi quae silentio tegere nefas est me delectat; c. 629.

⁴ Incerta et instabilia esse sciret vulgi studia, quae ut vincitibus favent, ita victis adversantur; c. 679.

⁵ Homo exiguae suppellectilis et latentis famae; c. 629.

lae¹ și pare a spune că știe din experiență „invidia, înșelăciunea de supt coperișurile regilor“², și amintește cât s'a trudit cetind „istorii“³ —, el se va încumeta să trateze greul subiect.

Se înțelege că avem a face cu un om al Renașterii. El laudă pe cîți au încurajat pe reprezentanții noii direcții pe Giangaleazzo, care a strîns „și din regiuni foarte depărtate talentele vestite“⁴, pe Papa Nicolae al V-lea, pe regele Alfons. Înșiră între obiectele admirației sale pe Leonardo Aretino, „om foarte elocvent, ale cărui opere sînt pretutindeni cunoscute“⁵, Florența, „hrănitorea erudiției“ (*altrix eruditionis*), luîndu-l cu plată și încărcîndu-l cu onoruri, pe Flavio Biondo, pe care nu-l aprobă în toate, dar care e „un om deprins bine la scris și învățat“⁶, pe Francisc Filelfo, „celebrul poet“ (*poeta clarus*), și chiar pe mai puțin cunoscuții Niccolò Camulio, Iacopo Bracello, din Genova, Francesco Bembo și Lionardo Giustiniano, din Veneția. Ca și dînșii citează pe clerici, dar și pe Ptolomeu, pe Pomponiu Mela⁷, și caută bombarde la Plutarh⁸; ca și dînșii cercetează urmele trecutului roman: în apeductele Romei, la Capitoliu⁹. La Pisa caută o etimologie greacă, la Padova numele lui Antenor, la Gaeta al doicei lui Enea și consultă opera latină a lui Boccaccio pentru numele vechiu al Ferrarei¹⁰.

¹ Quem nuper vidimus; *ibid.*

² Sed quantum livoris fallaciaeque superba regum tecta contineant illi inprimis maxime norunt, qui experimenta didicerunt; c. 661.

³ Longo in perlegendis historiis labore.

⁴ Ingenia certe clara etiam a remotissimis partibus; c. 635.

⁵ Homo directissimus, cuius opera circumferuntur.

⁶ Vir in scribendo aequae exercitatus ac doctus.

⁷ C. 688.

⁸ C. 711.

⁹ C. 680-1.

¹⁰ C. 641, 649, 655.

Și el, ca și Campano, găsește că meritul unui șef de oaste stă, ca la vechii comandanți, în „disciplina militară” și în bune socoteți¹.

Dar aici pentru întâia oară se discută chestia derivării din latină a limbii vulgare. Supt prelucrarea formei literare, a existat, cum se dovedește cu un pasagiu din Plaut și cu afirmația lui Cicerone, o latină veche, care concordă cu italiana; năvălirea barbarilor a adus, târziu, scisiunea. E contra celor cari evită, în latina vie, întrebuințarea numelor nouă pentru noțiuni nouă; căpitan, conetabil, ca și pentru atîția magistrați cari nu erau pe vremea Romanilor. Timpurile de azi n’au toate comune cu Roma și, tot citînd, pentru dreptul de a face așa, pe Pliniu și pe Horațiu, el nu se va împiedeca, deci, de a spune și: gonfalonier, amiral, general, consilier, locotenent. Căci atitudinea celorlalți i se pare „o vanitate cu totul ridiculă”². Dar, cînd e vorba de a se face deosebirea între vechea cavalerie și cea de acuma, în grupe de trei cu șele înalte și suliți, avînd alături trei servitori, el recomandă să se caute autorii și operele arheologice, adică, în lipsă de pictură, marmurele³.

Această familiarizare cuminte cu antichitatea nu-l împiedecă însă de a fi superstițios ca un creștin medieval din rîndurile poporului. O victorie a lui Sforza o anunță cerbul care pătrunde noaptea în tabără, dar aiurea Sf. Cristofor, alături de astrologi, e anunțătorul, și Sf. Leonard apare⁴.

Și el, ca și Campano, îmbrățișează cu privirea Italia

¹ Quem unum maxime constat ...inivicti nomen ducis retinere et minime omnium fortunae, sed militari disciplinae, sed ration ipsi sese committere.

² Horum mihi vanitas magnopere ridenda videtur; c. 638-9.

³ Nam picturae lateritiive operis vestigia in tanta vetustate vix supersunt: c. 635-6.

⁴ C. 668-9, 679, 724-5.

întreagă. Știe că Giangaleazzo, avînd Pisa, Perugia, Siena, Brescia, Verona, Treviso, era pe cale de-a ajunge rege italian¹. În urmașul lui, Filippo-Maria, vede un om de o „necrezută înțelepciune“, care uită că mărimea sufletească îl ridică mai presus de oameni². Vorbește de „regina Mării“ care e Pisa³. În Calabria se păstrează, știe el, urmele limbii grecești⁴, pe care o crede cea din antichitate, cum o face, greșit, și cutare filolog italian de astăzi. Urmărește împrejurările din regatul de Neapole: cea d'intăiu Ioană, cu cei patru soți: Andrei de Ungaria, Ludovic de Tarent, Iacob de Taragona, Otto de Braunschweig, care, în lupta cu Carol della Pace⁵, e prins, orbit, ucis cu un vas de aramă; Maria, văduva lui Ladislau, mama, din altă căsătorie, a celor doi Orsini, care e aruncată la închisoare după moartea regelului ei soț⁶; Ioana a II-a, văduva ducelui de Austria, cu amicul ei cavalerul Pandolfello, căruia nu-i lipsește decît titlul de rege. Cînd ia pe Jacques de la Marche, dîndu-i numai calitatea de vicariu și prinț de Tarent, ceia ce nu-l împiedecă de a fi salutat rege la Manfredonia, regina-și pierde amantul, care stă mai multe zile neîngropat, și ea însăși face cunoștință cu temnița. Francezul se încunjură de Francesi, liberează pe Paolo Orsini și pe contele de Tarent, înlătură pe conspiratorul, pus de Ioana, care poartă numele lui Iuliu Cesar, biruie și o răscoală a Napoletanilor, dar se mulțamește a fi iarăși prinț de Tarent și nu ține decît patruzeci de oameni

¹ C. 640.

² *Incredibilis sapientia et animi magnitudo supra hominem esse videretur*; c. 707.

³ C. 641.

⁴ *Plerique etiam in hanc aetatem graeci sermonis vestigia retinuerunt*, c. 688.

⁵ C. 634.

⁶ C. 664.

din neamul său. Ioana, ieșită din închisoarea ei de la Capua, se ține cu Urban Amilio, cu acel Giovanni Caracciolo, fiu de poet și, prin soție, conte de Avellino, care, numit seneșal, se poartă ca un rege¹. El face ca Ioana să fie încoronată la 1419 de trei episcopi, dar nu poate să puie capăt intrigilor care tulbură una din cele mai frumoase țeri din lume². O întreagă istorie napoletană pe câțiva ani de zile.

Cunoaște și Spania, de unde vine regele Alfons. Lăudînd Barcelona, el înseamnă „ura de necrezut“ între Catalani și Spanioli. Statele catalane nu sufăr pe Aragonesi și Castillani. Ele cer odată să se gonească acești străini. — Și fetele reginei?, întreabă Alfons. Și Raimund Desplă Catalanul răspunde: „Și catirii pe cari i-ai adus din Spania, dacă vorbesc limba lor de acasă, trebuie trimise înapoi³“. Regele preferă să plece și merge în Sardinia să asedieze nouă luni Bonifacio.

În ce privește Italia sa, Crivello nu condamnă fățiș partidele care supt diferite nume — ca *raspanti* la Perugia — continuă lupta dintre Ghelfi și Ghibelini⁴. Nu e nevoie să se spuie cît admiră pe condottierii cari servesc aceste pasiuni, dar, înainte de toate, învie virtutea italiană, arătînd-o superioară celei a altor nații⁵, pe cînd odinioară soldații erau Germani și Francesi. Îi înșiră cu iubire pe toți, cu cariera lor: Baldrino Romanul, Broglio din Piemont, care ajunge senior de Assisi, Alberic și Ioan, conți de Zagonara și Barliano,

¹ Praeter regium nomen cuncta indulserat; c. 661.

² C. 664, 667, 672-4, 685, 687, 692.

³ Et mular quas ex Hispania deduxisti, si patrio sermone uterentur, dimittendae, prorsus a te essent; c. 701.

⁴ C. 635-7, 672.

⁵ Potiores esse ceteris omnibus; cf. c. 630-1. Între străini, Ioan, „Auguth“ Hawkwood, „regio genere vir, care capătă de la Papă Bagnacavallo și Cotignola.

cu compania Sf. Gheorghe¹, Francisc zis Beccatello, „micul măcelar“, pentru cruzime², Bernardone di Trino, Piemontes, Angelo Lavello, zis Tartaglia, Bertoldo și Paolo Orsino, Toma di Tiferno, Pergolano, Gaspare Pazzo din Siena, Antonuccio din Aquila, Guido Torello, Niccolò Guerrerio, Polo din Orvieto, Tinetto și Zaccolino Michelotto din Perugia, Nanne Spinelli, Furlano Grande, Florimonte, Mostarda, Foschino Attendolo, Ruffino, Pietro Pelacane — „Jupoai-Cîne“, — Girasio, Pietro Flasco, Napolione Donnino, Accattabriga — „Cătăceartă“³.

Îi admite așa cum sînt, schimbători și gata de trădare: Polo Orsini ucide pe un alt condottiere înaintea Papei, dă Roma lui Ladislau, apoi revine la vechiul stăpîn⁴. Violenți, cînd, cu mînușa însîngerată pe uliță, provoacă la luptă⁵ ori, aruncînd pălăria în aer, chiamă la o luptă de doi⁶. Povestește liniștit oribilele răsunări ale lor, ca aceia contra lui Michele Attendolo, care, prins la Parma, e udat noaptea cu apă care înghiață, timp de patru luni⁷. Îi presintă însă și cavaleri: restituindu-și reciproc prizonierii⁸, poftind la masă pe învinși, ca Henric al Angliei pe alt cîmp de luptă⁹.

Totuși scriitorul e un iubitor de pace, ca orice om cuminte din această vreme de anarhie. Shisma, a cărei istorie o face, e cea mai mare plagă, și el nu cruță pe Urban al VI-lea cel aspru, cu cardinali lui stricați, cu

¹ Alberic, prins, e oprit de a domni; îi liberează Giangaleazzo; c. 639. E ajunge conetabil al Siciliei.

² Ob praecipuam animi ferociam.

³ C. 638-9, 641, 645-6, 649, 659, 670, 682, 687, 707 și urm.

⁴ C. 649.

⁵ C. 677.

⁶ C. 666.

⁷ C. 644.

⁸ C. 696.

⁹ C. 663.

politica lui agresivă față de Neapole¹. „Seninătatea păcii“ e idealul său².

Și aici voiu înfățișa icoana timpului prin biografia însăși a eroului.

Sforza nu e un om de rînd, ci fiul unui părinte cunoscut și bogat³, Iacob Attendolo din Cotignola. Are rude bune, căroră, ca lui Michele și Foschino Attendolo, lui Sanparente Petracino, li va împărți orașe⁴. Numele de Sforza i-l va da Alberic, supt⁵ care începe a servi⁵.

Și el debutează printr'o ceartă sîngeroasă, în lupta pentru o femeie, între Attendolii lui și Pasulinii. Ajunge, după ce s'a ascuns doi ani, la acel Alberic, de la care trece la Albert, marchisul de Este, cu cîțiva tovarăși. După doi ani se întoarce la vechiul șef, aducîndu-i noi tovarăși (1392). Cînd vine Ludovic de Anjou, înfiat de întăia Ioană, pentru a muri, răpede, de ciumă la Bisello, Alberic joacă un rol mare, ajungînd conetabil, dar ai lui se împart. La 1400 Sforza lupta pentru Perugini contra lui Giangaleazzo (1400). Ciurma-i iea pe fratele mai mare, Bartolo, și pe teribilul Beccaléto. De la Perugia, luată de Milanesi, trece la aceștia. Scăpat de o rudă, care-l pîrăște că este ghelf, se duce la Florența dușmană: un fiu i se naște la San Miniato. E amestecat în războaiele venețiene pentru Padova, și regele Romanilor, Palatinul Ruprecht, coborît în Italia contra lui Giangaleazzo, îi dă o stemă (1401)⁶. Con-

¹ C. 646 și urm.

² C. 629-30.

³ Clari et locupletes; c. 631.

⁴ C. 661.

⁵ C. 631.

⁶ C. 638. O fată. Lysia; c. 640. Alta, Antonia. Fiu Ioan, c. 543. Fiu Alexandru. Mai târziu fiii, meniți a fi clerici, Carol, Gabriel; c. 721-2.

tinuă a servi contra Milanului, până la moartea celui care se visa rege al Italiei. Se amestecă apoi în războiul de patru ani al Florenței contra Pisei, luată în 1406. Nicolae de Este-l chiamă contra tiranului din Parma, Otto Terzo, care e ucis de Michelle Attendolo: o ligă întreagă se formase contra usurpatorului (1408).

Cînd regele Ladislau atacă Roma, Sforza e în cealaltă tabără, unde aduce 2.400 de călări, 600 de pedestri. Călare el însuși, pe calul său Cervo, el contribuie la înfrîngerea noului concurent la coroana italiană. Merge apoi cu adversarul lui Ladislau, regele frances al Neapolei, Ludovic de Anjou, la Siena. Papa, care-i datorește 17.000 de galbeni, îi dăruiește satul de naștere, Cotignola, unde reface casele arse (1409).

Dar iată-l lîngă Ladislau, supt zidurile Perugiei, pe care o va apăra¹. I se dau șase orașe și fiul Francisc, de doisprezece ani abia, presintat regelui, devine un *conticello* la Tricarico. Tatăl atacă marca Anconei contra Papei, în anul cînd Ladislau ocupă Roma. Cu acesta, împăcat cu Florența, el merge în Umbria și revine apoi, prin Roma, acasă.

După moartea, în 1414, a regelui, va servi, revenind la Roma și amestecîndu-se în cearta dintre Savelli și Colonna, de o parte, și Orsini, de alta, pe noua regină Ioana. La Neapole, e arestat, cu fiul; prin intrigile atotputernicului favorit Pandolfello, dar nu-l lasă nici vasalii, nici, mai ales, rudele, Lorenzo, Michele, Foschino, Sanparente; e liberat cu zălog. Cum supune Capua răsculată, e răsplătit cu titlul de conetabil. Și Jacques de la Marche îl închide la Castel dell'Uovo, casa-i e prădată, orașele i se ieau, ai lui chiar trec la Braccio, care-i ocupă castelele². Trebuie să aștepte

¹ C. 655. Florentinii îi asigurară o pensie pe viață; c. 642-3. Și sora Margherita poartă arme; c. 668.

² C. 669, 679.

răskoala contra lui Iacob pentru a redeveni conetabilul cu zestre de orașe. Lăsînd pe Lorenzo pentru paza regatului, măritîndu-și fata Lysia cu contele de San-Severino, pe Antonia, altă fată, cu fiul contelui de Carrara, el însuși merge cu Francisc, care va lua pe Polissena Rufo, cu douăzeci de orașe și 20.000 de galbeni zestre¹, la Roma, contra lui Braccio și a lui Piccino. Ocupă cetatea și o dă Papei Martin al V-lea.

La întorsul acasă, noul favorit, Caracciolo, unit cu Francesco Orsini, îi întind curse și isprăvesc prin a-ataca. Regina-i împacă, admițînd, el, conetabilul, pe Caracciolo ca seneșal; un legat pontifical îl face gonfalonier al Bisericii în Ianuar 1419.

Iarăși va porni spre Roma contra lui Braccio, dar intrigi noi îl rechemă acasă, unde Iacob, soțul reginei, e silit a fugi la Tarent pe un vas genoves, apoi, prin Cefalonia, în Franța, unde moare în haină de călugăr. Se dau apoi lupte la Viterbo cu același Braccio, până ce Papa, în interesul liniștii, aduce o împăcare.

Cînd Alfons de Aragon, adoptat, cu voia Papei, de regină, asedia Bonifacio, Sforza rupe legătura așa de strînsă, de atîția ani, cu Ioana, pentru a servi pe al treilea pretendent frances cu numele de Ludovic de Anjou. Pentru acesta ieă Aversa, cînd sosește flota lui. Regina dă zălog Castel Nuovo, Castello dell'Uovo și tot malul; flota genovesă a lui Alfons pleacă. Sforza e adus în Neapole de populație, numai pentru a fi gonit imediat.

După trecerea iernii, Ludovic, care vine la Roma, face pe Francisc Sforza vice-rege². În fața bătrînului răsare însă Braccio, chemat de Alfons. O trevă se încheie numai în 1422. O împăcare generală, visite reci-

¹ C. 688-9. I se destinase Giovannella Standarda; c. 684-5. Polissene moare otrăvită; c. 702.

² Titulo vice-regis praefectum; c. 708.

proce, trădări dedesupt. Dar, cînd Alfons arestează pe Caracciolo și asediază pe regină la Capua, Sforza aleargă în ajutorul „cumetrei“ lui. Iea Aversa și prinde o sută douăzeci de nobili catalani. Dar flota lui Alfons îl silește a pleca din Neapole, adăpostind și pe Ioana cu 5.000 de oameni în Aversa, care arde. Aici, Caracciolo fiind răscumpărat, e înfiat Ludovic. Pe cînd lupta între cei doi „fii“ ai miserabilei regine urmează, strămutată și până la Marsilia, Sforza e chemat și de Filippo-Maria, care dăduse drumul marelui condottiere nou, pe care-l întrebuița cu folos încă din 1420, Francesco Carmagnola. Dar un accident îi taie cariera la 1424, fiul Francisc rămînînd să ducă în aceste părți napoletane lupta cu Braccio până la moartea acestuia. Aici, ca în expunerea unui duel antic de un poet epic, se încheie biografia eroică.

IX.

Bonfinio.

Veacul al XV-lea a cunoscut și Italieni dintre ai Renașterii cari și-au căutat la alte Curți decît cele italiene subiectele, concepute însă totdeauna ca una sau mai multe biografii de eroi, de puternice individualități prezentate în lumea, în societatea lor, ca niște statui antice.

Printre acești deșerați e și acel Bonfinio Neapolitanul, care a devenit istoricul lui Matiaș Corvinul și, prin el, al întregii Ungarii până în zilele regelui cu fruntea încununată de lauri ca a Cesarilor.

Autorul, original din Ascoli, a scris un tratat *De virginitate et pudicitate coniugali*, altul despre Arhitectură și a primit, la asediul de la Neustadt, pentru Matiaș Corvinul, care-i cere o Istorie a Hunilor¹ și pe Herodian, și sarcina de a traduce pe Filostrat². E deci un om foarte învățat, care poate cita pe Homer, pe Platon, pe Iamblicus, *divus Iamblicus*, pe Dio Cassius — *Dion Pruseus, qui Getica scripsit* —, pe Tit Liviu, „părțile istorice romane“, Viețile Cesarilor, pe Iordanes, pe Procopiu, pe Priscus, pe Liutprand (îngă care

---

¹ Prefața.

² C. 24, 463-4.

Metrodorus Scepsius), pe călugărul Roger, despre năvălirea Tatarilor, Analele Veneției, pe ațiția „scriitori stupizi și somniferi de [cronici“¹. Laudă, și el, pe Biondo, cel cu stilul latin ales, *scriptor de romana lingua optime meritus*². Dar nu ignorează tratatul revoluționarului religios Wyclef, *De rerum [universalibus*³. Se complace în etimologii, care duc la originile romane: Crișul de la Chrysus, Pannonia de la zeul Pan, Moldova de la „Mollis Davia“, Cașovia de la Cassius, Pojonul de la Pisoni, Vács de la Vacia lângă Butrintò, Pesta de la Paestum, Severin de la Sever, Zagabria de la Gaza, Alba de la Albanii Italiei⁴, Sopron de la Semproniu; Clujul singur, „scholasticum oppidum“, are origini scitice⁵. „Valahii“ au o legătură cu familia Valeria și Hunyadeștii sînt adevărați [Corvini, cum îi spunea regele că a aflat de la părinții săi⁶. Și de aceia cunoscutul pasagiu privitor la Romîni: „De și felurite năvăliri ale barbarilor invadaseră Dacia, provincie a poporului roman, și regiunea Geților, împreună cu Panoniile, n’au putut peri totuși coloniile și legiunile romane, care crescuseră de curînd. Strivite între barbari, ele par a fi păstrat limba romană și așa se luptă ca să n’o părăsească, în ruptul capului, încît parcă nu s’ar fi luptat atîta pentru viață, cît pentru limbă. Căci cine să nu se mire foarte că, după continuile revărsări ale Sarmatilor și Goților, apoi ale Hunilor, Vandalilor și Gepizilor, după raidurile Germanilor și Longobarzilor (dacă a socotit bine) că s’au păstrat încă la Daci și

¹ Inepti et somniculosi Annaliumscriptores; p. 17.

² Pp. 157, 196.

³ P. 276.

⁴ Dar Alba-Iulia de la Gyula; p. 96.

⁵ P. 4-5, 13, 15, 17-9. Cf. p. 160, 250.

⁶ Se veluti saepius a parentibus acceperat quum adolevisset; p. 371 și urm.

Geți, cari se zic astăzi Valahi, pentru excelentul lor meșteșug de a săgeta, rămășițele limbii romane¹.

Același spirit de iubire pentru tot ce este antic se desface din caracterisarea, în treacăt, a lui Cola di Rienzo: „Nicolae, sever și clement, tribun al libertății, al păcii și al justiției și ilustru liberator al Sacrei Republici Romane²“. La Unguri va căuta tot ce-i apropie de Italia lui, ca prezența la botezul Sfintului Ștefan a unui Teodat de la San-Severino³, iar, mult mai târziu, isprăvile lui Pippo dei Scolari, Spano, șpanul de Timișoara, domnul de Ozora, în luptă și cu Venețienii și cu Turcii⁴.

E un cunoscător de locuri străine, până la Viena, descrisă cu luxul și bețiile ei, cu negoțul cel vioiu care i se poartă pe străzi⁵. Îl interesează produsele țărilor, ca mercuriul din Carpați, care face din aramă fier în Maramurăș⁶.

¹ *Quamquam variae barbarorum eruptiones Daciam, populi romani provinciam, et Getarum regionem, una cum Pannoniis inundassent, colonias tamen legionesque romanas, quae recenter excreverant, non potuisse interire. Inter barbaros obrutae, romanam tandem linguam redolere videntur et ne omnino eam deserant, ita reluctantur ut non tantum pro vitae quantum pro linguae incolumitate certasse videantur. Quis enim assiduas Sarmatarum inundationes et Gothorum, item Unnorum, Vandalorum et Gepidarum eruptiones, Germanorum excursus et Langobardorum (si bene supputavit) non vehementer admiretur servata adhuc inter Dacos et Getas romanae linguae vestigia, quos nunc Valachos ab optima sagittandi disciplina dicimus? (p. 374). V. și originea Sașilor, p. 447. Cf. Multas illic colonias deduxit, in hodiernum usque diem romanam linguam referentes, p. 5. Pentru literele bulgărești, p. 15.*

² *Nicolaus, severus et clemens, libertatis, pacis iustitiaeque tribunus ac Sacrae Romanae Republicae liberator illustris; p. 239.*

³ P. 115.

⁴ Pp. 289, 292.

⁵ Pp. 431-2.

⁶ V. și p. 4.

El pleacă de la concepția, comună cu mai toți oamenii generației sale, că divinul stăpânește lumea, dar că-i trebuie omul cu însușiri divine, eroul, pentru a se manifesta. „Pretutindeni stăpânește unitatea divină prin care există toate lucrurile și acestea printr'un cerc perpetuu și reciproc se întorc minunat la însuși Dumnezeu, de la care și în care sînt, căci altfel toate în nimic s'ar preface“, pe cînd, așa, „toate pornesc de la unitatea divină și, plecînd de acolo, păstrează o oarecare unitate cu care au fost întipărite, icoană a unității dumnezeiești¹“. Ordinea care rezultă din această armonie e deci întâia calitate. Ca îngerii cari stăpînesc cerul, așa sînt prinții pe pămînt, cari întrec pe oameni cît oamenii însiși întrec animalele.

Deci eroul principal va fi regele — Matiaș, de și a doua decadă a acestui imitator al lui Tit-Liviu e dedicată urmașului acestuia, lui Vladislav. Stăpînul său, care l-a chemat, impunător prin firea lui „ascunsă“, „abstrusă“, „gravă“², scotocitoare, e totuși un om bun, blînd, iertător și pentru trădare, pașnic cînd nu-l ațîță *competitorum invidia*. Un adevărat Numa Pompiliu; numai Turcilor li-a declarat el războiul. E „un vorbitor lent, scurt, grav, cu greutate, cunoscînd toate limbile afară de grecește și turcește“³. Mai ales după căsătoria cu Beatricea de Neapoje el se asimilează cu

¹ Ubique divina unitas viget, per quam res quaeque consistunt ac perpetuo quodam mutuoquo circulo ad Deum ipsum, a quo et in quo sunt, mirabiliter rediguntur, alioquin in nihilum cuncta prouerent. Ab unitate divina omnia prodeunt prodeuntiaque unitatem quandam ipsis impressam retinent, divinae unitatis imaginem.

² Reconditus et occultus animus, mens omnibus abstrusa, cum mira gravitate coniuncta.

³ Eius oratio tarda, gravis et concisa, multum ponderis habens..., nihil insulsum ab eo unquam auditum... Praeter turcicum et graecum omnia Europae glossemata calluit; p. 476.

prinții italieni. Nu mai sînt la Curte vechile moravuri tradiționale¹: masa cu nobilii și calicii la ușă, pomenile mîncările puține pe fețe de masă murdare, familiaritățile, ca frecarea degetelor lui Nicolae Ujlaki, făcut vice-rege al Bosniei, bejiile, glumele. Acuma se aduc, din Franța, din Germania, cîntăreți, „histrioni“, grădinari. Palate se ridică, și la Alba Regală, poduri ca acel din Semendria². Toate și în ciuda Ungurilor lui³.

În urma lui vin înaintașii, zugrăviți cu atenție, mai ales cei cari, după Arpadieni, sînt din Occident. Destul Ludovic-cel-Mare Angevinul⁴, a cărui moarte e prevestită printr'o cometă, dar și, pretendentul Carol della Pace, un Napoletan, prin aceasta interesant pentru omul din Ascoli. Dramatic se înfățișează uciderea lui, cu discursul la mormînt, cu steagul lui, ale cărui bucăți au efecte miraculoase, cu excomunicarea ce apasă asupra corpului însîngerat⁵. Același ton se păstrează pentru tulburările următoare: uciderea văduvei lui Ludovic, Elisabeta, prinderea fiicii lui, Maria — și aici se plînge soarta care atinge pe cei mari⁶, — chiar și scena întîlnirii lui Sigismund, soțul Mariei, cu Vodă-Ștefan

¹ Vivendi mores Matthias Beatricis adventu sane mutavit; pp. 458-9.

² Pp. 460-1. Pentru grădina zoologică și leii din Buda, p. 473.

³ Pp. 458-9. La Buda, podul ca „al lui Traian“, p. 293.

⁴ Genealogie; lupta cu Basarab, apărut la Curte de „Danchus Zolii ac Lyphthae comes“; prizonierii bătuți cu cuie în cap, între alții preoții capelei regale, Cumanii cari pier ori sînt prinși; morții neîngropați; piere și ruda lui, Lucius Asculanus; lauda regelui și tributul lui Alexandru de o mie de galbeni, lupta lui Andrei contele contra Tatarilor cari atacă pe Secui, prinderea și tăierea lui Atlam, steagurile duse la Vișegrad, unde trei zile se fac rugăciuni: Tatarii fug spre Pont, iar Secuții trec în Muntenia. Expediția în Italia cu Germani la Verona și Zara; pp. 232, 223-4, 236, 243, 245.

⁵ P. 261.

⁶ P. 264.

cel vechiu al Moldovei¹. Incidente tragice sînt amestecate și în domnia acestui Sigismund: glasul care se ridică peste doi, trei ani, cerînd confesiunea, din oasele lui Losoncz, Voevodul Ardealului mort în lupta cu Turcii, răscoala țeranilor². E presintat răpede Austriacul Albert, căruia i se dă caracterizarea fizică: mic și negru³.

Va lua un mare loc imaginea lui Ioan de Hunyadi, tatăl regelui. A cunoscut pe fiul celui la care Ioan și-a început cariera. Comandă la Hall.

„N'a fost om mai de frunte pe vremea noastră în viața civilă și în oaste... Din tată Valah, rudă cu Domnii munteni, din mamă greacă, s'a ridicat prin sîrguință și virtute peste socotința tuturor.“ Valahii tatălui sînt coloni romani, cum îi arată limba, iar Corvinii, din „vicus Corvinus“, aparțin mării familii romane. Mama e „de sînge vechiu și imperial“, după unii din Teodosiu⁴. I se arată serviciile lui Ioan supt Csáky și Francisc episcopul de Ceanad, care-l tratează ca pe un fiu și căruia-i rămîne obligat, apoi la Zagreb, în urmă averea căpătată de la nu știu ce călugări balcanici, petrecerea în Italia după Sigismund, deprinderea lui la Curte, în danțuri cu *nobilissimae matronae*. Nu uită nici povestea cu inelul regelui-Împărat Sigismund, lăsat în poala

¹ P. 268. Stabilind axioma că prinții cei buni n'au noroc, el vorbește și de Petru al Portugaliei, care, ceva mai târziu, a ajuns și în Carpații noștri (pp. 281-2).

² Pp. 286, 288.

³ P. 298.

⁴ Quo praestantorem domi militiaeque virum illa tempora non viderunt... Hic enim valacho patre, matre vero groeca natus, industria et virtute supra omnium opinionem suum genus illustravit... E romanis superfuisse colonis, velut linguae similitudo testatur, sane creduntur... In corvino vico, in corvinam familiam genus retulit. Mater vero, e Graecis edita, e veteri et imperatorio sanguine promanasse credita est. Nonnulli in Theodosii huic genus referant; p. 304.

țărăncuței romînce pe care ar fi iubit-o. Înseamnă el, care ține la rege, dar nu la tot poporul lui, ura nobilimii maghiare, cu Cilly în frunte, contra acestui „*regulus valah*“, de nesuferit¹. Ladislau Hunyadi, mort supt toporul calăului, a simțit-o².

Între contemporanii lui Hunyadi — și regele Ioan de Cipru; se pomenește și Ioana d'Arc³ — nu se uită Vlad Dracul, Domnul Țerii-Românești. „De și cu puține trupe, dar cu sufletul lui mare și cu înțelepciunea, precum și prin aleasa vitejie a ostașilor săi, a suportat mult timp războiul turcesc, pe care abia-l puteau sprijini toți creștinii, și aceasta fără vre-un ajutor din afară, și așa prăpădenie a făcut prin necontenitele lupte oamenilor din țara sa, de abia rămăseseră cari să caute de ogoare“⁴. Cînd Hunyadi a pornit asupra Sultanului cu așa de puțini ostași, de avea Sultanul mai mulți cînd mergea la vînat, Dracul a fost învinuit că a trădat cauza creștinilor, dar „lucrurile înseși au dovedit că Dracul n'a zis nimic care să fie străin de adevăr și de sfatul cel bun“⁵. El a dat în expediție 4.000 de oameni cu fiul său și doi călăuzi tineri, dar și doi cai iuți de fugă. E adevărat că la întors Hunyadi a fost reținut „fără multă cinste“, dar la plecare i s'au făcut daruri. În schimb, regentul Ungariei îl ucide și orbește pe fiul cel mai mic al lui⁶.

¹ Valachum regulum non esse ferendum.

² Pp. 359, 361.

³ Pp. 362, 420.

⁴ Modicis copiis, magnitudine animi et sapientia, necnon excellenti suorum militum virtute, Turcarum bellum, vix christianis omnibus tollerabile, praeter omnium opinionem, sine ullis externae gentis auxiliis, diu toleravit, tantamque assiduo bello provincialibus iacturam fecit, ut vix superessent qui agros colerent.

⁵ Res ipsa testabatur nil Draculam dixisse a veritate et salutari consilio alienum; p. 331.

⁶ Pp. 331, 334-6.

În schimb, Țepeș, a cărui soție e ruda lui Matiaș, e descris ca un cumplit tiran, care bate cuie în capete, ucide pe calici, jupoaie picioarele și le presară cu sare sau le dă caprelor să le lingă, care ucide pe negustorul florentin, etc. Bonfinio adaugă că, după enigmatica luiucidere în 1476, i s'a trimes Sultanului teribilul cap amenințător¹.

Ștefan-cel-Mare e scăzut cît trebuie pentru a nu umili pe Matiaș, odată dușmanul eroului moldovean. Totuși el e calificat de „harnic și aprig la războiu“, „iar în noaptea aceea (de la Baia), (Ungurii) s'au luptat mai mult pentru viață decît pentru demnitate²“. E discret, dar de ajuns.

Între curtenii lui Matiaș, acel care se învrednicește de mai multe laude e episcopul de Oradea, Ioan, un umanist³. Un loc de cinste se face lui Bartolomeiu Drágffy, coborîtorul Voevozilor maramurășeni, împăciuitorul lui Ștefan al Moldovei cu Ioan Albert al Poloniei. E înfățișat ca om de partid în lupta cu Ladislas de Losoncz, ca aprig urmăritor al hoșilor, pe cari-spînzură, îi trage în țeapă, îi arde⁴. Tot așa „chinezu-

¹ Pp. 384-5. Se pomenește și de executarea, din ordinul lui Matiaș, a unui „Michael Transalpinus, nobili Vaivodarum genere natus“; p. 397.

² Ea nocte pro vita potius quam dignitate pugnatum; p. 397. V. și p. 396. E vorba și de episcopul catolic de la Baia, p. 396. Pe scurt lupta din 1475, p. 421. La prada turcească din 1476 se socot 40.000 de robi; p. 425. Pentru Cîmpul Pinii și participarea Romînilor, p. 445. Turcii lui Baieșid în Moldova, 1492; p. 513. More de la Severin aduce două cară de Turci morți; p. 511. Pentru vînzare de orz la Turci, p. 476. Pentru Bartolomeiu Drágffy, pp. 526-530. — El știe și de numele *Munteniei*: Istro propior Montanina nunc dicitur; p. 4. Montana Valachia; p. 19. E curios cum și Ștefan Báthory apare ca „Dacorum transalpinorum dux“; p. 4. Strigătul *hay, hay*, p. 473.

³ Pp. 464, 469.

⁴ Pp. 523-4.

lui“, cneazului romîn din Banat, Pavel, care luptă contra Turcilor pînă la moarte, cînd îi urmează în această sarcină un Iosif, crescut de dînsul¹.

Un alt Drágffy, Toma, merge la Papa Sixt. Era un profesor de drept, mulți ani de zile, în Ungaria. Bonfinio, care l-a cunoscut, îl arată ca „un om de un foarte mare și subtil spirit și născut pentru situațiile cele mai mari, iar, în afară de aceasta, foarte elocvent în ungrește“. A îndeplinit foarte bine, adaugă el, misiunea cu care fusese însărcinat². Un nume de adaus la acelea, multe, pe care le-am dat faptelor de glorie și înțelepciune ale vechii Ungarii.

---

¹ P. 524.

² *Cuncta mandata cum summa laude ac munificentia peragentem, item maximi calidissimique ingenii virum et ad maxima quaeque negotia natum, praeterea scythica lingua nimis eloquentem. Multos in Ungaria annos ius dixerat.*

Jurnalul lui Barrillon.

Franța are o literatură a Renașterii în secolul al XIV-lea supt sceptrul pacific al lui Carol al V-lea, iubitorul de cărți cu miniaturi și de clădiri artistice. Pentru al XV-lea ea n'o are în limba latină a noului stil. E ca o întoarcere de ev mediu, cu viața singuratecă a lui Carol al VII-lea și Ludovic al XI-lea, cu visurile de Ierusalim și de cruciate ale lui Carol al VIII-lea și Ludovic al XII-lea, cu debuturile strălucitoare ale tînărului senior italian Francisc I-iu, fiul Luisei de Savoia. Evul mediu aduce însă cu el vechea-i francesă naivă. Atîta numai că acuma la basa povestirilor în aceeași formă simplă și grațioasă stau două lucruri care pot fi privite ca nouă: documentul de Stat și argumentația juridică.

Un foarte modest exemplu de acest fel *cancelaresc*, birocratic de a scrie istoria îl presintă Jean Barrillon, secretarul cancelariului Duprat, în primii ani ai Domniei lui Francisc¹.

Autorul e un Auvergnat din Issoire, ca și Duprat, pe care-l servește, ca și diplomatul, cunoscut prin misiunea

---

¹ *Journal de Jean Barrillon, secrétaire du chancelier Duprat, 1515-1521*, publié... par Pierre de Vaissière, 2 vol., 1897, în colecția „Societății pentru istoria Franciei“.

la Soliman-cel-Măreț, La Forest, fost notar și secretar al regelui¹. Căsătorit cu o Duprat, el trăiește până pe la 1550.

A vorbi numai de el ar fi puțin lucru; interesante pot fi părerile *birourilor*, ale întregii clase [căreia-i aparține.

Evul mediu [stăpânește și pe acești oameni în mai mult decît un domeniu. Regatul Franciei, zice cancelariul, vorbind către orașe, e „un corp mistic al cărui cap este regele“, așa încît „binele regatului e și binele său“². Regalitatea e întovărășită de vechile pompe³. Întrarea în Paris a lui Francisc e „foarte triumfătoare, atîta și mai mult ca oricare altele ale înaintașilor“⁴. *Triumfale* sînt toate evenimentele mai însemnate: o călătorie a ducesei de Savoia, botezul delfinului Francisc, care nu va trăi⁵. La Bologna, regele trece, în 1515, supț „arcuri de triumf după obiceiul Italiei, cu multe sentențe peñtru lauda aceluï senior“⁶. Vechile *tournois* nu sînt părăsite: unul se face a treia zi după întrarea lui Francisc în Paris⁷. În 1520, la Cognac sînt „mai multe triumfuri și lupte, făcute de nobili îmbrăcați în costum de cavaleri rătăcitori de pe vremea regelui

¹ I, VI, note 1, VIII.

² Un corps mistiche dont le roy est le chef... Le bien du royaume est le sien; p. 283.

³ V. *Cérémonial françois... recueilly par Théodore Godefroy, conseiller du roy en ses conseils et mis en lumière par Denys Godefroy, avocat au Parlement et historiographe du roy*, Paris 1649.

⁴ Entrée à Paris, qui fut fort triumpante, autant ou plus que nules autres de ses prédécesseurs; I, p. 32.

⁵ I, p. 66; II, p. 78.

⁶ Arcs triumpans à la mode d'Italye, avec force de dicts à la louange d'icelluy seigneur; I, p. 166.

⁷ I, p. 23.

Arthur și a Mesei Rotunde¹“. La vestita adunare, zisă *du Drap d'or*, cu invidiosul rege engles, un „tournoi“ ține zece, douăsprezece zile². Regele se luptă ca un copil la tradiționalul joc pentru a se alege „le roy de la febve“ și e așa de greu rănit, în 1521, de un cărbune aprins, de era să moară³.

Și în alte privinți întâlnim nota medievală. Ca și Henric cel vechiu al Angliei, Francisc atribuie victoriile lui Dumnezeu și îngenunche înaintea lui. Astfel după biruința de la Marignan, de fapt Mellegnano, „el se puse în genunchi și se închină adevăratei cruci, mulțămind lui Dumnezeu pentru frumoasa victorie ce binevoise a-i da“. Și tot așa a spus predica: „Dumnezeu singur dase victoria, și nu puterea armatei, și să nu tragă mândrie nimeni“⁴. În timpul bătăliei, regele a urmărit pe niște „aventurieri francesi“ cari prădau și, cum ei fugiau, cade de pe cal. Atunci „unul din aventurieri, văzînd pe Domnul său căzut, se apropie de dînsul și-l ajută să se suie înapoi, iar după aceea fugi împreună cu ceilalți“. Francisc a regretat că nu l-au putut găsi pentru răsplată⁵.

¹ Plusieurs triumphes..., combats..., faictz par des gentilzhommes habillez in la forme des chevaliers errans du temps du roy Arthur et de la Table Ronde I, pp. 162-3.

² Signes d'amour et de privaulté l'un à l'aultre, s'entrepellans frères; II, pp. 171-2. Și această „frăție“ ca și cea, viitoare, cu Carol Quintul, e sentimentalitate medievală. Francesii sînt socotiți, de Galeazzo Visconti, ca „superbes, luxurieulx et avaricieulx“.

³ II, p. 179. Cf. *Voyage et conqueste du duché de Milan en 1515, par François I-er, rédigé en vers et en prose par Pasquier le Moyne, dict le Moyne sans froc, portier ordinaire du Roy*, Paris 1520.

⁴ Il se mist à genoulx et adora la vraye Croix, remercyant Dieu de la belle victoire qu'il luy avoit plu luy donner; I, p. 125. Confesser que Dieu seul avoit donné la victoire et non la force de l'armée et qu'on ne s'enorgueillisse point; I, pp. 127-8.

⁵ Lors l'un de ses advanturiers, voyant son prince à terre, vint à luy et ayda à le remonster, et après s'enfuyt avecques les aultres; I, p. 109.

Autorul Jurnalului crede că regele a lecutit de scrofula pe un „episcop din Polonia“¹. El presintă pe mareșalul Trivulzio, desaprobat de rege pentru că se făcuse „bourgeois de Suisse“ în vederea așezării nepotului la Vigevano, care, „fiind om de inimă“, moare de durere². Se înfierează acei gentilomi „de puțină inimă“ cari, la Marignano, văzînd că Svițerii cearcă a doua zi un nou atac, se prefăcură răniți unii, ceilalți și fără aceasta fugiră de frică³.

Așezămintele cele vechi sînt toate în ființă. Ca și pe timpul Războiului de o sută de ani, se adună, la 1519, orașele, aducînd plîngerile lor: „un mare caiet plin cu tînguiri și plîngeri ale pagubelor ce ziceau că li s'au făcut în orașele lor“; dar, e drept, unii n'au răspuns la chemare, „preferînd cîștigul lor particular binelui general al lucrului public“. Sînt trimeși acasă pentru a se mai gîndi, rămîind să se întrebe încă și alții. Deci s'au dus „destul de mulțămîți“ și „pe urmă n'a mai fost vorbă“⁴. Ca și atunci Universitatea joacă un rol; ea protestă contra concordatului, apelează la viitorul Conciliu, în Parlament. „Au fost unii predicatori cari spuseră în cuvîntările lor vorbe rău-sunătoare cu privire la regele și la dumnealui cancelariul“⁵. S'au

¹ I, p. 174.

² Dont luy, qui estoit homme de coeur, peu après décedda en la cité de Chartres; I p. 111.

³ Plusieurs gentilzhommes, ayant pauvre courage, quant virent que les Suisses au matin recommenceoient la bataille, de paour et crainte fuirent vers Marignan, les aucuns faignans estre blessez, les aultres non; I, pp. 122-3.

⁴ Ung grand cayeu plein de doléance et plainctes des griefz qu'ilz disoient leur estre faicts en leurs villes... Préférant leur proffict particulier au bien universel de la chose publicque... Depuis n'en fut parlé; I, pp. 303-4.

⁵ Y eut aucuns prescheurs qui disrent à leurs sermons des parolles mal sonnantes du roy et de Monsieur le chancellier; I, pp. 81-2.

ținut conventicule cu avocați. Afișele apelului s'au lipit la răspîntii. Dar ele sînt smulse, tipografii oprite de a le mai lucra. Adunările Facultăților chiar, pentru orice chestie politică, sînt oprite. Concordatul e publicat. Patru parlamentari, cari fugiseră, sînt prinși, cercetați și apoi liberați pe cauție. Și cancelariul vorbi Universității, astfel, amintind măsurile luate contra ei supt Carol al VI-lea și restrîngerea de privilegii din 1498: „Starea și chemarea voastră este să trăiți în liniște“, după „bunele și laudabilele obiceiuri ale celor vechi“, fără „processe nici certe“. De aceea „va trebui să nu vă îngrijiți, nici amestecați de⁵ loc în afacerile publice, ci numai în ale voastre private și care privesc studiile voastre“. Să nu fie școlarii „bigneuz et discolles“, ca unii cari, „din cauza tinereței, ușurătății și neputinții de înțelegere, nu pot privi și deosebi binele din rău și cer numai lucruri nouă“¹.

Ideia cruciatei e încă foarte vie. Se urmăresc știrile din Răsăritul musulman, reproducîndu-se scrisoarea Sultanului biruitor în Siria². Se pomenește de ajutorul pe care, după pierderea Belgradului către Turci, l-a cerut regele Ungariei³. Se impută, în același an, de Francesii lui Carol Quintul de ce-i atacă pe dînșii, și nu pe Mauri și pe Turci⁴. Cardinalul de S. Maria in Porticu vine în Franța pentru a îndemna la războiul sfînt, pe

¹ Vostre estat et vocation est de vivre en repoz... Bonnes et louables coutumes de voz anciens... Sera besoling que ne preniez coucy et ne vous entre mectiez aulcunement des affaires publiques, ains seullement de voz affaires privez et qui concernent vostre estude... Pour leur jeunesse, legiéreté et incapacité d'entendement ne considèrent et discernent le bien du mal, et ne demandent que nouvelletez.

² I, pp. 258, 273-4. Cf. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I, pp. 12-3, 16-8.

³ II, p. 265.

⁴ II, p. 237.

cînd alții, stăruind pentru o trevă de cinci ani, merg la regii Spaniei și Angliei¹. Svițerii, se spune după Marignano, „au cerut pace și sînt gata a face un mare serviciu creștinătății contra Turcilor²“. Cînd se pune candidatura lui Francisc la Imperiu, se spune Papei că el vrea pacea cu Turcii — și cancelariul, scriind episcopului de Brandenburg, arată că de aceia, date fiind progresele în Egipt ale Sultanului, e indispensabilă alegerea lui³. Aiurea, în această corespondență pentru alegerea imperială: „Dacă Împărații cari au stătut de optzeci de ani încoace ar fi fost cum trebuia, Grecia n'ar fi căzut în mîinile Turcilor, prinții creștini n'ar fi în captivitate și multe suflete sărace pe cale de osîndă“⁴.

Cu tot acest avînt către expedițiile răscumpărătoare contra păgînilor, cu toată rivalitatea sîngeroasă dintre Casa de Francia și cea de Burgundia, așezată acum și în Spania, și în Italia și în Imperiu, dorința de pace, în numele săracilor, pe care am constatat-o la unii cronicari, de amîndouă partidele, din secolul al XV-lea, se păstrează, puternică. „Acei cari îndeamnă să se înceapă un războiu“, spune Barrillon, „dacă nu este o cauză dreaptă și cuminte de a o face, sînt foarte răi oameni, căci atîtea rele pleacă de acolo de nu-ți vine să crezi“⁵. El critică intrigile mamei lui Francisc pe lîngă

¹ II, p. 86.

² Sy après demandereont avoir paix avec vous et seront pour faire un gros service à la chrestienté contre les Turcs; I, p. 135.

³ II, p. 127. Cf. *ibid.*, p. 122.

⁴ Si les empereurs qui ont esté depuis 80 ans en çà eussent esté telz que doivent estre, la Grèce ne fust tombée entre les mains des Turcs, les princes chrestiens en captivité et plusieurs pouvres âmes en voye de dampnation; p. XXXIII. Mai târziu se ridică, în Francia, plîngerea că Sultanul a dat trimesului Spaniei „VI-m séraphes d'or valant XXX sous la pièce et une robe magnifique de drap d'or“; p. XXXIV.

⁵ Ceulx qui sont instigateurs de commencer une guerre, s'il n'y

Electorul Palatin pentru alegerea la Imperiu. În această stă „începutul a mari războaie și sfășieri pe care le-am avut de-atunci“. Chiar și expediția din Italia pentru moștenirea în Milan a Valentinei Visconti e pentru dînsul subiect de critică, oricît ar fi ea de discretă. „Călătoria aceasta în Italia o avea regele grozav la inimă... Cu toate că mulți i-au dat sfatul să nu meargă în persoană, totuși el a rămas hotărît în părerea sa¹“, și, astfel, „cu moaștele de la S. Denis“, ca un adevărat urmaș al Sfîntului Ludovic, a plecat acolo.

Totuși pe acești semi-medievali, ca și, de altfel, predecesori atît de depărtați ca biografa lui Carol al V-lea, lecturile-i arată și oameni ai vremii noi. Cancelariul, desfășurînd, în memoriul despre Concordat, o vastă erudiție bisericească, se îndreaptă și la cartea din secolul al XIV-lea *De republica* a lui Francisc patriciul din Siena². O deosebită tragere de inimă o arată el — și aceasta e un fenomen nou — pentru istorie: nu pentru înșirarea anecdotică a faptelor, nu pentru scopuri morale, ca până atunci, ci în toată înlănțuirea lor pentru a servi unui proces politic, înăuntru și în afară. În memoriul citat al cancelariului către episcopul de Brandenburg se presintă toată istoria Imperiului, cu o bună explicare a politicei lui Carol-cel-Mare³. Cînd Universitatea vrea să laude pe Francisc, înfățișîndu-i legitimitatea, frumuseța, „de ești una din cele mai fru-

a cause juste et raisonnable de ce faire, sont bien meschans, car tant de maux en procedent que c'est chose incredible; II, p. 178.

¹ Commencement des grandes guerres et divisions que on a depuis eues, et fut l'origine et racine d'icelles... Son voyage d'Ytalie, qu'il avoit merveilleusement à coeur... Combien que plusieurs le dissuadassent d'y aller en personne, toutefois demoura ferme en son opinion; I, pp. 61, 62, 65.

² I, p. 63.

³ II, p. 130 și urm.

moase persoane și mai bine făcute, nu numai la Curte, ci în tot regatul Franciei¹, folosul pentru liniștea țerii, „floarea“ celor douăzeci de ani, nu se aduc înainte, în ceia ce numește rectorul un „maigre et inculte lan-yage“, casuri din antichitate, ci trece înaintea noastră istoria întregă a Franciei. Iată-i deci, toți, mai ales cei cari, fiind primii cu numele lor, au fost norocoși, cum trebuie să fie și Francisc: Faramond, „care a făcut legea salică“, Meroveu, gonitorul Hunilor, Clovis, Dagobert, care face S. Denis, Carol Martel, Pepin, Carol-cel-Mare, cel ce iea Împărăția de la Greci, cari o avuseră până atunci — și, ciudată admitere a legendei trecute prin cîntecele populare ale vechiului ev-mediu, „a mers peste Mare să cerceteze Sfîntul Mormînt și a adus multe sfinte moaște“². Apoi Ludovic Piosul, Robert, care cîntă inmurile în biserică, Filip, supt care se iea Ierusalimul de Godefroy de Bouillon, „cu ajutorul zisului rege Filip“, Ioan-cel-Bun. Și, în fața celui care a început, fericită prezicere!, la 1-iu Ianuar, prima lună din an, într'o Luni, în Paris, primul oraș al regatului, trecînd primul „podul de la Notre Dame“, „de care lucru fiica Voastră, Universitatea din Paris, cu dreptate s'a uimit“³, și era vrednic astfel să apere Guyenna și să înfrunte Anglia, se înșiră regii fără noroc cari au început cu tulburări și între ele au și trăit: Eduard al II-lea din Anglia — Eduard din „Windsor“ —, Henric al IV-lea

¹ Grand beaulté corporelle, auquel nature n'a laissé aulcung deffault, tellement qu'estes ung des plus beaulx personnages et des mieulx formez qui soyent non seulement en vostre Court, mais en tout le royaume de France, qui sont toutes grâces de Dieu; I, p. 43.

² L'empire, qui estoit aux Grecs, fut translaté à luy et fut faict empereur et alla oultre-mer visiter le Saint Sépulchre, apporta plusieurs saintes reliques; I, 44.

³ Par quoy, non sans cause, vostre fille, l'Université de Paris, s'est estonnée; *ibid.*

— „Henry Lencastre“¹. Se pomenește aiurea înfrîngerea lui Filip-cel-Frumos în Flandra și chiar campania lui Ludovic al XI-lea contra Svițerilor, isprăvile lui Carol cel Cutezător².

Acești oameni sînt însă înainte de toate, după noua modă, după îndreptarea cea mai recentă a spiritelor, niște critici, niște politici, cari cercetează orice pe baza dreptului și țin sama oricînd de folosul real, practic, care poate să iasă. Nu fără scop spune Barrillon, chiar la început, că Francisc, care venia la tron printr'o linie laterală a Casei de Valois³, a urmat la tron „împreună cu doamna Claudia de Francia, soția sa, fiica mai mare a zisului rege, răposatul Ludovic al doisprezecelea“⁴. Papa Leon al X-lea e judecat în legătură cu Pragmatica Sancțiune de la Bourges (1438), pe care el a condamnat-o în Sinodul de la Laterano, regele apărînd-o încă, și cu Concordatul, ale cărui urmări rele în numiri și „processe de beneficii electivă“ le constată și scriitorul⁵. Lăsînd în sama lui Dumnezeu judecata faptelor acestui Papă judecat în multe feluri după moarte, Barrillon nu poate uita că „s'a învoit la un războiu care pe urmă a adus mare pagubă creștinătății“⁶.

¹ E lăudat dreptul, cumintele Francisc că n'a schimbat pecetea Cancelariei „aux armes de France et d'Angleterre“; *ibid.*, p. 48.

² *Ibid.*, p. 133.

³ Ludovic de Orléans, Filip de Angoulême, Carol de Angoulême, tatăl regelui.

⁴ Avecques dame Claudè de France, sa compagne, fille aynée dudict feu roy Loys douziesme; *ibid.* p. 1. Fusese vorba de căsătoria ei cu Carol Quintul, dar Ludovic se opusese, prin act secret, la 1500.

⁵ I, pp. 34-5, 77. Cf. pentru Concordat, *ibid.*, pp. 173 și urm., 196-7, 246-7 306 și urm.

⁶ Après sa mort on parla de luy en diverses sortes. Dieu ait son âme! De son vivant il consentit à une guerre qui depuis a porté grand dommage à la chrestienté; II, p. 333.

Imperiul e considerat numai supt raportul candidaturii neizbutite a lui Francisc, care la 1518 ar fi împiedecat prin ambasadorul său abdicarea lui Maximilian în folosul lui Carol. După ce, prin Fuggeri¹, se află moartea bătrînului cavaler artistic și fără noroc, începe expunerea străduințelor, menite a rămînea zădarnice, pe lângă Papă și Electori, pe lângă regele Poloniei ca tutor al celui din Boemia, pe lângă Venețieni, pe lângă acel „mauvais François“ care e arhiepiscopul de Colonia. Cînd Carol spune că Francisc ar trata și pe Germani ca și pe Francesi, cu „subjections“ și dări după plac — *les tailler à son plaisir*, — Francisc obiectează că, din contra, se va solidarisa, va face *bande commune* cu noii săi supuși, ajutat fiind de vechile moravuri comune de pe vremea Sicambrilor. Se simte iarăși critica atunci cînd povestitorul menționează mijloacele pentru a căpăta banii cu cari să se cumpere vechea Coroană venerabilă: noi *tailles*, nouă împrumuturi generale și particulare, și pe orașe, înstrăinări de domenii, luarea veselei de aur de la Chinon.

Regele Angliei e un pizmuitor al izbînzilor francese. Aflînd de victoria de la Marignano, el simulează bucurie, dar „atitudinea lui arăta că nu e așa, și-i erau ochii roșii ca și cum i-ar fi venit a plînge²“; de alminterea nu uită să observe că totuși avangarda francesă fusese bătută.

Svițerii, *les seigneurs des Lignes*, cari-și fac „bourgeois“, nu numai pe Trivulzio, pedepsit pentru aceasta, dar și prinți, ca ducele de Savoia³, sînt presințați în unele cercuri franceze, care au să se plîngă de mercantilismul lor militar, ca „o nație mică și rea, ridicată în

¹ *Ibid.*, pp. 59, 88, 110-1, 116-8, 120-24, 125 și nota 1, 128, 142.

² *Toutefois sa contenance demonstroit le contraire et avoit les yeux comme, s'il eust eu volonté de plourer*; p. I, 126.

³ *Ibid.*, pp. 35-6.

atîta părere de sine încît socotia pe orice prinți ca un fel de supuși ai lor“¹.

E — și de aici vine și cariera acestui sărac Auvergnat, devenit urechea Cancelariului, care e sfătuitorul regelui, — o vreme de avocați, cari se sprijină pe vechea dialectică romană. Francisc însuși a primit în Italia o pledoarie a „advocaților italieni, cari erau buni de ascultat“². Cancelariul, vorbind Universității la 1515, se cufundă în lucrurile romane pentru a dovedi adevărul sentinței latine despre folosul concordiei³ și că trebuie, în folosul „lucrului public“, să se părăsească orice cupiditate și „profit particular“: el vorbește deci de „blăstămata sedițiune care a fost între Mariu și Sulla, cetățenii romani devenind oameni de partid“ și ajungîndu-se la „infama tablă de proscricție“ și la „războaiele civile și lăuntrice“⁴. Milaneseilor li răspunde Cancelariul la 1516 pomenindu-li solemn, ca unor oameni înțelegători în această materie, despre „Romani cari au fost prețuiți mai presus de toate națiunile lumii“, despre Marcus Attilius Regulus „și mulți alții“, despre „Cartagineși, cari au dăinuit multă vreme cu prosperitate“⁵. Și, cînd e vorba de a se smulge Statelor normande 2.900.000

¹ Petite et mescante nation, qui estoit jà eslevée en sy grande présumption de vouloir tenir chascun prince en sa subjection; *ibid.*, p. 129.

² Plaider une matiere par les advocatz italiens, qu'il faisoit bon ouyr; *ibid.*, p. 177, an. 1516.

³ Par concorde les petites choses croissent et par discorde les grandes s'anéantissent.

⁴ Damnée sedition qui fut entre Marius et Sylla; les cytoiens romains ont esté partiaulx... L'infame table de proscriction..., guerres civiles et intestinnes.

⁵ Les Romains qui ont esté estimez sur toutes nations du monde... Les Carthagyniens, qui ont régné longuement en prospérité; I, p. 181.

de franci, el le trimete la Ianus, pus lângă Isus, la Pompeiu, la Salustiu, la Hanibal și la Scipione¹.

Temeiul noii politice nu mai stă în vitejie, care, prin obișnuință, nu lipsește totuși, ci în negocieri de acestea, ca pe vremea lui „Marcus Atilius Regulus și mulți alții“. E mare lucru și vrednic de laudă a ajunge la „capitulele“ unei „bune confederații“, *capituler une bonne confédération*², la o „alianță și confederație“, la un „tratată de alianță“, la „vre-un tratată secret“ — „quelque secret *traictié*“³. De aceea se tot poartă ambasadorii, cari, adesea ca ai lui Maximilian cîndva, se fac a propune „alianță“, dar e numai o „înșelare“, fiind trimiși numai pentru a scotoci afacerile „adversarului“, în care cas i se dau vorbe goale, ceia ce, după italie-nește, după „venețienește“, se zice: *belles parolles*⁴. Francisc e lăudat totuși că, în ciuda unor asemenea riscuri, inevitabile, „și-a dat toată îngrijirea pentru a prevedea afacerile regatului, ascultînd pe ambasadorii cari veniau spre el și trimetînd alții la prinții creștini pentru a li avea alianța“⁵.

Din aceste încercări, minciuni, descoperiri se desface o morală nouă pe care greșit o punem de obicei într'o Italie de care va fi vorba îndată. Pe vremea lui Francisc I-iu bunul cavalier, se putea scrie ce urmează: „Dacă am avea a face cu oameni virtuoși, sau avînd

¹ *Ibid.*, p. 316 și urm., an. 1517.

² *Ibid.*, p. 33.

³ *Ibid.*

⁴ Ung ambassadeur... affin de faire quelque alliance avec le roy.. Faintise de la part dudict empereur... Il n'envoyoit icelluy ambassadeur que pour entendre les affaires du roy; *ibid.*, p. 37. Cf. și pp. 37-8.

⁵ Meist ledict seigneur toute sa cure à pourveoir aux affaires du royaume, à ouyr les ambassadeurs qui venoient devers luy et à en envoyer devers les princes chrestiens pour avoir alliance.

o umbră de virtuți, mijlocul dumitale, dacă, iarăși, n'ar fi niciun pericol în practică, ar fi foarte bun, dar, pe vremea care este acum, cine vrea să aibă, fie Papalitate, fie Imperiu sau orice alt lucru, trebuie să ajungă la el prin mijloace de daruri și de silă, și cei cu cari ai de lucru nu-și fac gura mică la cerut¹.

Planurile de căsătorie joacă un rol mare în aceste „tratate“ neconținut călcate și în aceste „alianțe“ și „confederații“ neconținut desfăcute. N'a fost prinț și princesă, care, de atâtea ori, fără știrea lor, să nu fie făgăduiți, mergîndu-se până la încheierea convențiilor celor mai amănunțite, care în cîteva luni erau socotite ca neavînd nicio valoare. Renée, sora Claudiei de Franța, a fost astfel promisă marchisului de Brandenburg, pe care nu l-a luat niciodată². Cardinalul de York voind ca fiul ce s'ar naște lui Francisc să iea pe fiica lui Henric al VIII-lea, „zisa Maria de Anglia, care se chiamă doamna princesă“³, se ajunge și la încheierea tratatului, „zisa căsătorie fiind potrivită din cauza vrîstei“⁴, și, cînd se naște doritul fiu, el e botezat Henric de regele Angliei⁵: se știe că biata Maria Tudor a luat pe fiul lui Carol Quintul. Dacă i se va naște lui Francisc o fată, ea trebuie să fie, după o învoială din 1526, a micului rege scoțian, în vrîstă de patru până la cinci

¹ Si nous avons à besongner à gens vertueux ou aians l'ombre de vertus, vostre expédient, si de la praticquer n'y avoit autre dangier, seroit très honneste. Mais, au temps que cort de présent, qui en veult avoir, soit papaulté ou Empire ou toute autre choses, il y fault venir par les moiens de don et force et ceulz ausquelz on a à besongner ne font la petite bouche de demander; II, p. XXXVI.

² I, p. 310, an. 1517.

³ Ladictte Marie d'Angleterre, appellée Madame la Princesse“; II, p. 87.

⁴ Ledict mariage seroit très sortable actendu l'aage.

⁵ II, pp. 87, 90-2, 96-8, 113-5, 122.

ani¹, care va lua însă pe Maria de Lorena. Carol Quintul însuși a fost logodit astfel cu fiicele lui Francisc, Louisa și Charlotta², și el, care dase pe sora sa Maria lui Ludovic de Ungaria, în vederea votului acestuia la Imperiu, promisese pe Germaine de Foix marchisului de Brandenburg-Kulmbach³.

Diplomații, pețitori sau ba, cari vin cu scrisori și instrucții, au la îndemână totdeauna un stoc de acte doveditoare. Se caută în „archifs“, la Camera Conturilor din provincie chiar, ca la Aix⁴, se procură câte un *abbrégé de droict*, ca al lui Maynier, președintele Parlamentului din Toulouse, care poartă marele nume al lui Accursius⁵. Se pregătesc discursuri, pe care de obicei le fac subalternii, și aceștia sînt acolo ca să le resume, dîndu-le, pe scurt ori pe larg, în stilul lor propriu, adecă, pentru a întrebuița însăși expresia lui Barrillon, „după fantasia lor“⁶.

Peste toată această frămîntare, adesea indescifrabilă și de la o vreme pentru istoric obositoare, dacă nu caută subtilități de cugetare și curiosități de sentiment, se întrevede, tot mai limpede, tendința de reforme, tinzînd la crearea Statului modern care nu există încă nicăiri, măcar în liniile lui generale.

Am atins acea adunare din 1517, a Statelor Generale, care s'a mîntuit cu o simplă trimetere acasă. Regele a chemat câte doi represintanți ai fiecărui oraș pentru că „vrea să-și îmbogățească regatul“ — nouă

¹ I, p. 206.

² II, p. 141.

³ *Ibid.*, p. 143.

⁴ Chambre des comptes de Provence, que l'on appelle Archifs d'Aiz.

⁵ I, p. 195, an. 1516.

⁶ Couché selon ma fantasye... Ces paroles que j'ay cy couchées par escript selon ma fantaisie ; I, pp. 81, 117, 128.

concepție a puterii politice sprijinite pe prosperitatea economică¹. Pentru aceasta se ieau o sumă de măsuri de înfrînare. Revăzîndu-se vechile ordonanțe, se casează o parte din „jandarmerie“, din armată, se taie unele cheltuieli ale Casei regale, unele pensii ale prinților și altora, lefi de-ale ofițerilor, se „îndreaptă moneda, se unifică măsurile, se stabilesc prețuri fixe, se impun regulile ospătărilor, se oprește trimeterea de bani la Roma pentru bule. Se interzice luxul în haine și case, chiar aducerea prea multelor *specii, épices*, pe care [le procura regele Portugaliei, de cînd avea „navigația la Calicut“, în India. De ce nu s’ar căuta cu vremea ca și Francesii să meargă acolo, păstrîndu-se astfel profitul în țară²?

Căci teoria e aceasta: „să scoatem banii vecinilor noștri și ei să nu scoată nimic de la noi“³. Dar, în această operă, să folosească toți, Statul societatea, iar nu „particularii cari, pentru a se îmbogăți prin invențiile lor, sărăcesc pe alții“⁴. Deci se opresc „speciile“ care vin altfel decît pe Mare, se propune a se interzice aducerea de lînă [din Anglia și Spania, de postav din aceeași Anglie și din Spania, ca din Perpignan. Să nu între nici străinii „naturalisați“. La orice se cumpără

¹ *Ledict seigneur vouloit enrichir son royaume*; I, p. 275. V. „le cayer qu’il a fait faire pour enrichir son royaume“; *ibid.*, p. 283.

² Par expérience et mesmement depuis que le roy de Portugal a fait le voyage de Calicut.. L’epicerie tend plus à volupté que à nécessité, et, sy a plus, car les marchans se pourront adrester, par succession de temps, de faire le voyage de Calicut, et demourera le proffict en ce royaume, que le roy de Portugal et ses facteurs y prennent moyennant la dicte epicerie; *ibid.*, p. 285.

³ Que nous tirions les deniers de noz voisins et qu’ilz ne tirent riens de nous.

⁴ Particuliers qui, pour eux enrichir par leurs inventions, appauvrissent les autres; *ibid.*, pp. 282-3.

se vîndă de aceeași valoare¹. Idei mai reale se enunță însă din adunare, ca aceia că materia primă de aiurea e totuși utilă *pour occuper le pauvre populaire*².

Dar de aici iese o întreagă operă de cercetare locală pentru „a pedepsi și îndrepta pe cei răi, a răsplăti și înainta pe cei buni“³, cu *enqueteurs cointerrolleurs*.

Parlamentul e și el supus unor schimbări adînci. Se înlocuiește vechiul *échiquier* engles din Normandia printr'un Parlament. Dar, observă Barrillon, prelații și baronii se opun, ei cari erau „deprinși pe vremea lui Carol al VIII-lea și în toată vremea mai înainte să fie ca niște prinți acolo“; ar voi doar un eșichier de șase săptămîni din cinci în cinci ani, și fără apel la criminal, afară de convocări extraordinare. A face altfel, Parlament statornic, ar fi „contra libertăților și privilegiilor țerii Normandiei“. Dar regele refuză, și povestitorul critică și el pe oposanți. „Între oamenii cu știință și în situații mari au fost puțin stimați din interes aceia, ca unii cari nu tindeau decît la folosul lor particular, și nu la binele public⁴.“ Cînd se produce conflictul pentru Concordat, Francisc era decis ca, dacă Parlamentul din Paris se mai opune, să facă altul la Orléans⁵.

Nu e nevoie să se spuie ce soartă avură, în vîlmășagul războaielor pentru Italia, aceste bune intenții.

¹ *Ibid.*, pp. 286, 287 nota, 288, 290.

² *Ibid.*, p. 287, nota. Portughesii cumpărau postavuri franceze; *ibid.*

³ „Pugnerez et corrigerez les mauvais, rémunerez et avancerez les bons“, se spune în jurămîntul conetabilului de Bourbon; *ibid.*, p. 15.

⁴ *Accoustumé du temps du roy Charles huictiesme et de tout temps auparavant estre comme princes en Normandye; ibid.*, p. 30. *Contre les libertez et privileges du païs de Normandye; ibid.*, p. 31. *Entre gens scavans et prans personnages furent peut estimez comme ceulx qui ne tendoyent qu'à leur proffict particulier et non au bien publicq; ibid.*

⁵ *Ibid.*, p. 80.

Macchiavelli și noua politică europeană

Judecata cea nouă asupra împrejurărilor cîrmuite numai de un interes bine cîntărit și neconținut supt cea mai atentă observație nu se întîlnește nicăiri cu aceiași francheță și curaj, cu o atît de adîncă străbateră în esența însăși a lucrurilor, ca în operele secretarului florentin Niccolò Macchiavelli, în *Principele și Decadele lui Tit-Liviu*, admirabil studiu de știință politică, sprijinit însă pe o singură basă, și aceia nesigură, istoria republicei romane așa cum o înjghebase din materiale foarte diverse și de valoare cu totul neegală Patavinul.

Acum mai bine de un șfert de veac, arătînd cum el a definit tipul care se întîlnește pînă la 1600 și căruia-i aparține Basta, generalul albano-italian care a dușmănit și dus la moarte pe Mihai Viteazul, adunam din scrierile lui de politică o caracterizare a obiceiurilor de luptă, a normelor de succes din vremea lui.

Aici vreau să adun numai din Relațiunile lui cea ce privește două din țerile care pe la 1500 își stăteau în față: Germania lui Maximilian și Franța lui Ludovic al XII-lea, puțin înainte de acea începătoare Domnie a lui Francisc I-iu care a fost studiată pe basa Jurnalului lui Barrillon în capitolul precedent.

Germania, luată ca un ansamblu, e țară bine locuită,

bogată, plină de arme. Dar „oamenii trăiesc ca niște săraci: nu clădesc, nu se îmbracă, n'au mobile în casă. Li ajunge bielsugul de pîne, de carne și să aibă un cuptor unde să se adăpostească de frig... Pentru ce pun pe spinare cheltuiesc doar doi florini în zece ani¹“, de și exportă manufactură în Italia. E o „viață grosolană, și libertate“². „Nu vreau să mergă la războiu fără plată excesivă“³.

Împăratul e general bun, drept, rînduit, care suferă ostenele; e uman la audiențe: nu se cere curtenit de ambasadori. Dar „e foarte ascuns; e veșnic în agitații sufletești și trupești, și adesea desface seara ce a încheiat dimineața“⁴. Se spune despre dînsul că „nu cere sfat nimănui și e sfătuit de toți; vrea să facă orice după capul lui și nu face nimic cum vrea în adevăr“⁵.

Are un venit de 600.000 de florini de la Statele Imperiului, fără nicio îndatorire, și 100.000 de la „oficiul imperial“. Pentru atîția bani nu i se cere nicio cheltuială. În loc să plătească mercenari, toată nobilimea are datoria — adăugim: dacă ar îndeplini-o vre-odată în adevăr, — de a veni în arme la chemarea lui. Garnisone nu plătește, fiindcă „țara păzește cetățile“, și n'are nicio administrație de întreținut, fiindcă burgmeisterii orașelor se îngrijesc de aceasta⁶. Ar putea face lucruri

¹ Vivono come poveri: non edificano, non vestono e non hanno masserizie in casa. Basta loro lo abbondare di pane, di carne, ed avere una stufa dove rifuggire il freddo... Spendonsi in dosso duoi fiorini in dieci anni.

² Rozza vita e libertà.

³ Non vogliono ire alla guerra senon soprapagati.

⁴ E segretissimo, sta sempre in continua agitazione d'animo e di corpo, ma spesso disfa la sera quello concluse la mattina.

⁵ L'imperatore non chiede consiglio a persona, ed è consigliato da ciascuno; vuol fare ogni cosa da sè e nulla fà a suo modo.

⁶ Dicono che gli stati suoi gli danno d'entrata seicento mila fiorini, senza gortar dazio alcuno, e cento mila fiorini gli vale l'uf-

mari, unit și cu nepoții, cu regele Angliei. „Dar, cu toate veniturile scrise mai sus, n'are niciun ban și, ce e mai rău, nu se vede unde se duc banii¹“.

Prinții își împart Statele, și Împăratul are contra lor „o mare ură“, un *principal odio*, întreținând Svițeri contra lor. Comunitățile sînt bogate: Strasburgul poate da mai multe milioane de florini și nu cheltuiește nimic. Oamenii din orașe sînt zdraveni și pe alocurea fac, serbătoarea, exerciții cu armele. Dar unii nu se înțeleg cu alții: e o veșnică gilceavă între prinț și prinț, între oraș și alt oraș, între lumea prinților și lumea orașelor. „Ținînd samă de toate aceste discordii în general (cu Împăratul) și adăugînd pe acelea ce sînt între un prinț și altul și o comună și alta, se face lucru greu acea unire a Imperiului de care un Împărat ar avea nevoie²“. La chemarea imperială fiecare vine cînd vrea. Astfel la dieta din Constanța contra Venețienilor și a Francesilor se promet 16.000 de infanteriști și 3.000 de călăreți, dar se capătă abia 5.000 de oameni. „Reci în libertatea lor“³, orașele nu se mișcă. Atunci cînd Maximilian e atacat de Svițeri, e silit a li da Basel. Promiseseră Împăratului 15.000 de florini și n'au dat nici jumătate din

---

fizio imperiale. Questa entrata è tutta sua e non l'hà di necessità obbligata ad alcuna spesa. Perchè in tre cose dove gli altri principi sono necessitati spendere, lui non vi spende un soldo, perchè e' non tiene gente d'arme, non paga guardie di fortezze, ne ufficiali delle terre, perchè i gentiluomini del paese stanno armati a sua porta, le ortezze le guarda il paese, e le terre hanno i loro borgomastri, che fanno floro ragione.

¹ Ma lui, con tutte le soprascritte entrate, non hà mai un soldo, e, ch'è peggio, e' non si vede dove e' se ne vadino.

² Consid rate tutte queste disunioni in comune, ed aggiuntovi poi quelle che sono trà un principe e l'altro e l'una comunità e l'altra, fanno difficile questa unione dello Impero di che uno imperatore avrebbe bisogno.

³ Fredde nelle loro libertà.

această sumă. Venețienii o știu bine și-și bat joc¹.

Ca oaste, cailor sînt greoi. Infanteria, voinică, dar înarmată cu fier numai pînă la brîu, n'are decît sulită și sabie (*pica e daga*). Nu cred că trebuie mai mult, odată ce hotărăște artileria. Resistă în front și în luptele din Guyenna, de și se crede că nu pot sta în fața Italienilor și Francesilor. Spaniolii se temeau mai mult de cei 10.000 de Germani². Landsknechții aceștia sînt însă slabi pentru luarea cetăților: au cîștigat Ravenna, dar n'au reușit la Padova. În Italia însă, în genere, nu se poate face nimic stabil: „ar trebui doar ca frunzele arborilor să se prefacă în galbeni“³.

Pentru Francesii Machiavelli, care i-a cercetat acasă, n'are multe simpatii. Nu li pasă, e drept, de binele sau răul care-i așteaptă și nici de ce se spune ori se scrie de dînșii⁴. Sînt *vani e leggieri* și insolenți în fericire.

Franța este însă un pămînt unit supt coroana regilor, cari „sînt azi mai zdraveni, mai bogăți și mai puternici decît oricînd“⁵, o țară „armată, experimentată și unită“. Ea nu are a se mai teme de Englesi, cari au pierdut spiritul războinic, de Spanioli, cari nu pot ataca, granița fiind alcătuită de locuri pustii, fără hrană, de Flamanzi, cari au nevoie de Franța, ca unii cari-și ieau hrana din Burgundia și Picardia și-și vînd fabricatele la bîlcuirile din Paris și Lyon, de Svițeri, cari, inata-

¹ El li trimete de la dletă pe Frà Bianco, pe padre Luca și pe Despotul Moreii: „Mandò il dispoto della Morea e i suoi araldi più volte“.

² *Ibid.*, p. 207.

³ Se le frondi degli alberi d'Italia gli fossino diventati ducati; p. 216.

⁴ Poca cura del bene o del male futuro... Non si curano molto di quello si dica di loro.

⁵ La corona e gli re di Francia sono oggi più potenti che mai fussino.

cabili în văile lor, n'au cavalerie cu care să poată ataca Franția¹.

Ludovic al XI-lea a supus tot regatul, și cu arma, cu trimeterea la eșafod². Acum Coroana are „toate pământurile bune“, și nu particularii³. Au dispărut marii feudatari, cari se puteau înțelege cu dușmanul pentru a-i deschide regatul: ducii de Bretania, Burgundia, Bourbon, Guyenne. Orléans și Milanul după moartea lui Ludovic al XII-lea⁴ vor intra în patrimoniul regalității. Mari seniori de azi sînt rude regale care-și așteaptă rîndul la tron. Feudele, pe de altă parte, nu se pot rupe în bucăți; cadeții sînt îndreptați spre aventuri, și de aici vitejia.

Regele are cîți bani vrea⁵. Ajunge o scrisoare a lui pentru ca să aibă, prin *receveurs*, cît dorește. De la gabela singură, pe pîne, vin, carne, etc., îi vin 1.700.000 de scuzi; se adaugă *tailles*, care sînt după plac. Din partea ei, nobilimea culege 6-8 scuzi la fiecare trimestru, iar *tailles*, împrumut numai cu voia suveranului, care nu obișnuiește s'o dea.

Clerul, cu optsprezece arhiepiscopi, 1.700.000 de parohii, dintre care 740 de abații, are două cincimi din averea țerii și, cum venitul lor nu iese din țară, se ajunge la un „tesaur infinit“. După Pragmatică, regele nu se amestecă însă în venituri, cum nici în alegeri, ori, dacă odată e înlăturat de guvern un ales, el revine după dispariția intrusului. Afară de locurile de generali, toate celelalte sînt deschise și clerului. Acesta

¹ Li se dădeau 50.000 de franci pe an.

² Il rè Luigi, il quale con le armi ed ammazarne qualcuno gli ridusse a quella ubbidienza che ancora si vede.

³ Tutte le buone terre della Francia sono della Corona, e non de' privati baroni loro.

⁴ Ca rebel supt Carol al VIII-lea se credea că și-a pierdut dreptul la tron, dar contele de Angoulême era numai un copil.

⁵ Entrata tanta quanta ne vuole il rè.. Quanto ne demanda.

dispune și de Universitățile din Paris, Orléans, Bourges, Poitiers, Tours și Angers.

Poporul de jos e deprins să asculte de un rege pe care-l venerază. Trăiesc modest, cu oarecare frică de nobili, pentru care umblă în haine nebătătoare la ochi, și femeile ferindu-se de mătasă. Dacă se întâmplă a veni curtesanii la ei, ei dau un sold de cameră, schimbată la opt zile, și li se plătește și pentru spălat și alte servicii.

Regele e ajutat de un Consiliu, dar hotărâsc de obicei două persoane, arhiepiscopul de Paris și Robertet. Regele numește guvernatori și locotenenți, cari-și cumpără lucrurile. Un *prévôt de l'hôtel* cu leafă de 6.000 de franci stă veșnic cu regele, care mai ține opt maeștri de casă și un mare maestru, șambelani, a 6-10.000 de franci, un mare scudier cu doisprezece scudieri și cavaleri ai Ordinului său, cu pensii de câte 4.000 de franci anual, două sute de gentilomi cu 20 de scuzi lunar. Budgetul îl fixează generalii. Statele Generale ar fi să se adune anual.

Dreptatea o împarte Cancelariul, care ține pecetea cea mare. E plătit 10.000 de franci pe an; i se mai dau 11.000 pentru „masă“. Camera de conturi revede socotelile funcționarilor, dar pensiile le fixează tot regele. Sînt doi judecători civili, primind 600 de franci pe an, și un locotenent criminal cu treizeci de arcași. Parla-mente sînt la Paris, Roma, Toulouse, Bordeaux și Grenoble.

Supt raportul militar, spune Macchiaveli, „Francesii sînt din firea lor mai mîndri decît viteji și dibaci, și, la un prim asalt cine poate rezista ferocității lor, devin cu atîta de umili și pierd așa de mult curajul încît devin fricoși ca niște femei“¹. La început, spune Carol

¹ I Francesi sono per natura più fieri che gagliardi e destri e in

Quintul, sînt mai mult decît bărbați, la urmă mai puțin decît femei. Dacă nu li se dau anume avantajii, ei pleacă, precum au făcut la Neapole. La Garigliano, de și mai mulți, au fost bătute, nesuferind ploaia. Dacă ar fi avut răbdare, n'ar fi fost învinși nici condottierul d'Alviano, în serviciul Venețienilor, nici Spaniolii, în regatul de Neapole.

Infanteria e proastă, mai ales că n'a mai luptat de mult. Sînt oameni de rînd, umiliți. Mai buni Gasconii, ca vecini cu Spaniolii, dar numai pentru asediu, nu și pentru lupta în cîmp deschis. Se înrolează de aceia Svițeri și landsknechți germani.

Dar mai sînt gardiștii pedestri, și Germani, cu doisprezece franci pe lună (trei sute supt Carol al VIII-lea), în haine de mătăasă, 32 de furieri cu patru mareșali, 400 de arcași, o sută din Scoția (cu trei sute de franci pe lună), 24 lingă persoana regală. „În orice parohie a Franciei e un om plătit cu pensie bună de acea parohie și se chiamă *franc archer*, care e obligat să ție un cal bun și să stea prevăzut cu arma la orice cerere a regelui, cînd regele e afară din regat pentru războiu sau altceva. Sînt datori a merge călări în provincie unde e atacat regatul sau unde se bănuiește: după parohii sînt 1.700“.

Nu e nevoie de cetăți. Garnisoane permanente se țin numai în provinciile Picardia, Burgundia, Guyenna și Provența. Plata soldaților o face tesaurariul; pensionarii și gentilomii își culeg drepturile prin *tailles* și *feux*. Comanda o are și marele general, peste mai mulți generali. Flota o pot ținea și particularii: este un amiral.

---

un premiero impeto chi può resistere alla ferocità loro, diventano tanto umili e perdono in modo l'animo che diventano vili come femine.

Astfel organizați, Francesii nu se tem de Italiani. În Milan „acești Sforzeschi se zice că au usurpat ilegal puterea“¹. Și apoi, afară de o bună frontieră, „Italia nu mai este ca pe vremea Romanilor“².

---

¹ Fu poi usurpato quello stato da questi Sforzeschi illegittimamente, ut dicunt.

² Per non essere stata unita come era nel tempo dei Romani.

XII.

Erasm.

Biografia lui Desideriu Erasm din Rotterdam, finul observator cu ochii mărunți de scotocire, supt. căciula de doctor, cu suptirele nas de critică și cu trupul de cărturar sedentar, înfășurat în dulama medievală, a fost scrisă, pe basa acelor mărturisiri personale care prin francheța lor samănă cu ale Sfântului Augustin și anunță pe ale lui Rousseau, de atâtea ori. Nu voiu încerca s'o fac, și în lipsa, momentană, a rarissimei cărți care a fost pentru dînsul un act de creștină mărturisire mai mult decît bravada unei vieți înfățișate și în ce poate și trebuie să aibă mai ascuns.

Fiul unor părinți cari nu l-au vrut așa și nu l-au înțeleș nicideată, eroul unui roman de iubire, urmărit împotriva piedecilor și terminat prin prosa unei căsătorii răpede isprăvite, călătorul după situații, de la un timp și după invitații, de la un capăt al Europei apusene la celalt, prin Elveția, Italia și Anglia, după ce Franța era familiară prin anii de școală, e bine cunoscut.

Aici e vorba numai de a culege din Dialogurile lui, *Colloquia*, făcute, nu pentru a schița tablouri din viața timpului, ci pentru a da o carte de latinească bună începătorilor, din opusculul lui de răsbunare contra acelor cari pretindeau a-i opune un stil de o mai per-

fectă autenticitate, *Ciceronianus sive de optime dicendi genere* (1528), din butada lui, *Encomium Moriae*, glorificarea proștilor și nebunilor, din tratatul despre războiul cu Turcii, în care s'a văzut un fel de manifest pacifist, idei care sînt de sigur ale lui, dar și ale atîtor altora în cea d'intăiu jumătate din secolul al XVI-lea.

Își amintește cu adîncă neplăcere de suferințele îndurate la Paris, cînd era în Colegiul „cu nume mirosind a oțet“, Montaigu. Paturi pe lut, lîngă latrine, păduchi de lemn pe pereți cu „gînd teologic“, apă de puț, mîncare de ouă stricate, pești de cari se îngreșează pentru totdeauna, vin putred, sărăcie în hrană și în toate. Unii școlari se îmbolnăvesc pe viață, alții fug în lume. Un mediu exterior de soldați. Regim de casarmă; cu bătăi și pe nedrept. Oameni pretențioși, puțini *viri boni*. Mîngîie tovărășia cu femeile, „mai vorbarețe decît turturelele“, de la care a învățat franțuzește. Dar latina de acolo e fără cantitate a silabelor, cu accent galic¹. Acestui sistem, ca și Rabelais, contemporanul său, îi va opune altul: trezire dimineata, joc de minge, mai ales iarna, și, prin inelul de fier, sărituri, bună ținută la rugăciuni — *puerilis pietas* — și la masă, polițetă în formulele de mulțămire, cultivarea rațională a memoriei, alegerea liberă a carierei, lecturile alese, cum a fost pentru el, din copilărie, Horațiu².

Totuși, în frumosul dialog de la ospătărie, care e un adevărat cadru de interior olandes, cum se vor găsi cu

¹ Latinum more gallico... Perit tibi syllabarum quantitas... Omnium rerum illic inopia est praeterquam sceleratorum militum. Bonorum virorum illic est mira vilitas... Vixit salsamentarius. — Cu astfel de reminiscențe vorbește de tînărul care e deprins a minți de la opt ani, și-și presintă un critic „pannosus, pediculosus, luridus, vietus, uxucus, facie cadaverosa, cranium vix habebat tres pilos: quoties loquebatur, claudebat oculos“. Nemuritor tip al pedantului acru!

² Dialogul I.

grămada în secolul următor, moravurile franceze sînt prezentate ca superioare în „umanitate galică“ celor germane. Va fi fost și el în asemenea adăposturi, unde, în locul femeilor vesele, a fetițelor drăguțe care primesc în prag și până la ușa grajdului, rîzînd, curățînd hainele, se întîmpină din guri severe răspunsul: „De nu-ți place, caută aiurea“; gesturi în loc de cuvinte. Un singur fel de odăi, calde, cu ferestrele închise, cu cerșeurii de șase luni¹, fără bani. Prînz prost, toți la un loc, cîte opt la acciași masă, din toate clasele, cu brînză strîcată, pe blide de lemn și cu păhare de sticlă proastă pentru vin rău, foarte rău; serviciul unui rîndaș. Culcarea cu hurta. Calul e prost îngrijit și fînul scump. El care știe cum e la Anvers, la Paris, la Roma, la Veneția... El care preferă o simplă ospătare la ciobani... El care e în stare să dea rețete culinare, în fin epicurian ce este...

La orice prilej își aduce aminte de prieteni, ca Reuchlin, care n'ar fi trebuit să moară niciodată, pe care-l vede după moarte trecînd în alb puntea, cu geniul cel bun după el, gonind cu crucea harpiile critice și între cîntece sărutîndu-se cu Ieronim. Arată desprețul lui pentru studiile de drept².

Ici și colo, în afară de biografia citată, el face să se intrevadă viața, în altfel de condiții, din Anglia, unde stă pe lîngă prietenul Thomas Morus, căruia-i dedică „Lauda Nebuniei“, bunul cărturar vesel care se joacă cu maimuțele, ori, pe lîngă celalt Toma, Linocerus, „distins în toată filosofia“.

Va descrie biserica Sf. Toma Becket, cu statuile celor trei cari l-au omorît, cu comorile de pietre scumpe îngrămădite fără folos, peștera Sf. Patrick, Maica Dôm-

¹ Germanii și le spală, spune el, de două ori pe an.

² Ad leges discendas, quibus nihil illiteratus.

nului din Walsingham. Criticînd pelerinagiile și darurile la icoana făcătoare de minuni, el va descrie glumet, nu numai pe pelerinul vulgar, acoperit de scoici, la pălărie cu icoane de cositor și plumb, cu lanțuri de paie și ouă de șerpi în mîină, ori cu zale de fier pe trup și cu traista goală, care a fost la S. Iacob de Compostella, la Maica Domnului a Mării din Anglia, unde se aduce și se fură uleiul, pe acela care caută laptele Maicii Domnului, pe cel de la Constantinopol, pe cel de pe piatră, pe lângă epitaful lui Beda, scris de îngeri, pe lângă lemnul Crucii, și va ceti Epistolia. La el și evlaviosul, care merge la Sf. Cristofor din Paris și la Sf. Petru din Roma. Ni se va da și cîte o visiune italiană, ca a Certosei din Pavia, cu 3.000 de galbeni pe an pentru *fabrică*, plină de statui și de daruri.

A cunoscut cele mai diverse moravuri: sărutarea italiană, strîngerea de mîină germană, salutarea femeilor în biserică, oprită în Anglia, transmiterea acolo a aceluiași păhar care ar fi o necuviință în Franția, hrana și băutura bogată a Germanilor, cari, de n'o au, se fac soldați, sobrietatea italiană. Totul îl interesează, până la descoperirile geografice, al căror rezultat, „țările necunoscute“, care nu sînt pe hărțile vechi, îl presintă, cu oamenii aproape goi, cari se hrănesc din rădăcini și se împodobesc cu pene de pasăre, dar au un regim drept, cu pedeapsa mai ales a adulterului, cresc bine copiii și stau de vorbă un ceas pe zi, dimineața, despre afacerile publice cu regele lor.

Trăit și la Curți — pentru care laudă pe Carol Quintul, pe sora lui, Maria de Ungaria, „podoaba femeilor din epoca lui“¹, — dar străin de atmosfera lor de lingușire — „n'aș putea să nu favorizez asemenea talente, chiar dacă mi-ar voi răul“², — el își face glorie de a fi

¹ Foeminarum huius saeculi decus.

² Talibus euim ingeniis non queam non favere, etiamsi mihi male vellent.— Rîde de imitatorul care copie forma condeiului lui.

rămas simplu. Da, spune odată, eu sînt cel care „mînjesc multă hîrtie cu cerneală“, care „arunc în pripă toate“, care „fac un volum într'un picior și nu-mi pot porunci să mai cetesc odată ce am scris“, adăugînd însă că mult mai mulți îi cetesc *Colloquiile*, glumele acestea ale lui, decît savanta operă a cîte unui Longolius¹.

Erasm, cel trecut prin multe cărți ale antichității, e, totuși, în parte, și un om al vremii care pe încetul se duce, lăsîndu-ni părerea de rău a unei mari originalități, capabilă încă de desvoltare. Îl vedem cetind pînă și cîntece latine medievale în cinstea lui Isus, *Corona virginum*, și contra „nelegiuitului Irod“:

Hostis, Herode impie,
Christum venire quid times,
Iesu, corona virginum,
Quem mater illa concepit,
Quae sola virgo parturit.

E iarăși o notă din epoca luptei contra absolutismului papal și desfrînării clerului cînd el opune luxului din biserici, imobilisării fără rost a bogățiilor, risipei cu anatele, „condonațiile“, „dispensațiile“, simpla și curata viață creștină pe care o predică Sf. Francisc, de care nu se atinge atunci cînd atacă pe preținșii lui utenici, cei mai mulți dintre Franciscani. Traducătorul Noului Testament, pe care-l alege din cel vechiu, el care, pentru criticile sale usturătoare, se califică însuși de „arhi-eretic“ (*sesquihaereticus*), va aduce înainte, cu un gest de sinceră emoție, pe femeia care, cu mîna goală, se roagă în tăcere, strîngîndu-și la sîn copilul,

¹ Qui multum chartarum oblivit atramento... Abiicit ac praecipitat omnia... Interdum iustum volumen scribit *stans pede in uno*, Nec unquam potest imperare animo suo ut vel semel relegat quod scripsit... Batavi oratoris naenias quae Colloquia vocantur quanto plures terunt manibus quam Longolii scripta!

alături de acel care adoră o Madonă mîncată de șoa-reci, de călugării cărora Sf. Dionisie și Sf. Toma, Sf. Vincentiu, Sf. Petru, Sf. Caterina din Siena — pe care n'o înțelege Erasm — li sînt mai mult decît Mintuitorul el însuși. Benedict și Francisc, *minime malitiosus homo*, nu sînt doar numai haina lor! — Viclefitul întreabă de ce Sfintul Toma nu dă și după moarte săracilor averile ce i se închină? Pe Hristos să-l aibă oricînd, nu pe spate ca măgarul, ci în inimă. Nu după o viață de desfrîu se poate striga: „Trăiască Evanghelia, Hristos stăpînește“, *Vivat Evangelium, regnat Christus*. „Eu“, spune Erasm, „cred tare ce spune în Sfînta Scriptură și în Crez; fără a mai cerceta restul, îl las teologilor de discutat și definit. Iar ce e în obiceiul poporului creștin și nu puțin se potrivește cu Sf. Scriptură, îl păstrez ca să nu jignesc pe cineva¹“. Să se imite exemplul aceluia care și-a lăsat averea pentru Colegiul *trium linguarum* de la Louvain! Ceia ce nu-l împiedecă de a recunoaște, citînd exemplul lui Ambrosiu, pedepsitor al Împăratului Teodosiu, că și ultimul episcop e superior oricărui monarh.

Ca și în acest ev mediu, critica lui se întinde și asupra veșmintelor și modelor exagerate de odinioară. Și avem un întreg pasagiu în care își rîde de „coarnele“ de pe capul femeilor, de „piramidele“ cu care se încunună, de „nu știu ce adaus „prelungit“ în creștet, de curățirea de păr a frunții și a tîmplelor, iar, în ce privește pe bărbați, pe cari nu-i cruță mai mult, de pălăriile cu coadă care atîrnă, de marginea despîcată a

---

¹ Ego quod lego in sacris literis et Symbolo quod dicitur Apostolorum summa fiducia credo, nec ultra scrutor: Caetera permitto theologis disputanda ac definienda si velint. Si quid tamen receptum est usu populi christiani quod non plane pugnet cum sacris literis hactenus servo, ne cuiquam sit offenculo. — Adausul: Sf. Biserică, lucru omenesc, nu-l primia nici Sf. Ciprian.

hainei, de umerii scoși în afară, de raderea părului cu două degete de-asupra urechilor, de tunica abia până la genunchi, de lanțul de argint ce se lasă de la genunchi și de acea încălțăminte *à la poulaine*, de modă polonă, care, cum se știe, a dus la desastrul de la Nicopol¹.

Viața contemporană însăși e atacată cu spirit și cu violență cum n'a mai fost caricaturată o epocă întregă de om trăind în ea. E aici furia predicătorului medieval, pe care ar părea că-l simți în glas și în gest. Ce sînt teologii cu haine până la călcîie, a căror față, crispată de gravitate, samănă cu a bufonilor? Ce e cultul idolatru pe care-l permite Biserica: incantațiile „pe viscerele Maicii Domnului, pe oasele fericitei Werenfrida“, cultul stolei de care atîrnă Evanghelia Sfințului Ioan, cumpărarea acelei „cerule consacrate anual de Papa care se zice vulgar *agnus Dei*“, îngenunchierea înaintea „pieptenului lui Isus care e la Trier“? Religia au redus-o la rituri stricte și la formule magice. „Dacă un bolnav gustă dintr'o găină, e în primejdie religia creștină“². Mai bine beții și scandale. Bastarzii, șchiopii, chiorii nu sînt primiți în cler, dar sînt ignoranții, cei ce joacă la noroc, bețivii, ucigașii; se tolerează cei ce împiedecă alegerile canonice. Se asigură casa cu aghiasmă, cu „frunze sfințite“, cu lumînări, nu cu virtuți. Se crede în Maica Domnului și în Sfîntul

¹ Quis enim nunc ferat in honestis matronis comma, pyramides metasque praelongas in vertice prominentes, frontes ac tempora pilis arte vulsis glabra ad medium prope cranium, in viris pileorum toros cum ingenti cauda pensili, oras vestium insectas, tor in humeris tumentes, caesariem duobus digitis supra aures derasam, vestem longe brevioram quam ut ad genua porrigatur, vix pudenda tegentem, calceos rostris in immensum porrectis, catenam argenteam a genu ad talum usque revinctam!

² Si valetudinarius gustet pullum gallinaceum, periclitatur christiana religio.

Cristofor mai mult ca în Isus: marinarii cîntă pe Mări *Salve Regina*, fără a-i ști sensul, soldații invocă pe Sf. Gheorghe și Sfînta Varvara; bolnavii se adresează la Sf. Dionisiu și la Sf. Roch; nu e loc în care să nu afli pe Sf. Anton cu porcul și clopoțelul lui.

Se descriu cardinalii, prea mulți, simoniaci, episcopii bogați cu „cetăți, bombarde, clientelă militară“ (în Anglia bate monedă numai arhiepiscopul de Canterbury, din venerație față de Sf. Toma Becket), — „ce rău se potrivesc cuvintele acelea: cardinal general, episcop duce, abate conte, preot ofițer!¹“ — canonicii, cu haine de in în afară, dar de lînă înăuntru, mănăstirile de călugări cu abatele bețiv și frații stupizi, în care se stă de vorbă cu fetele. În veșminte, cîte cruci „albe, roșii, verzi, tărcate, simple, duble, quadruple“ și cîte forme, dar în inimi nu e crucea. Nu e lăcaș de cartusieni fără nebuni. Cutare abate nu vrea la el călugări cetitori fiindcă prea l-ar încurca în răspunsuri: „Nu-mi trebuie ca vre unul dintre ai miei să știe mai mult decît mine“. Erasm presintă pe tipul său, cu șezeci și doi de supuși, dar fără nicio carte, afară de ușoare povestiri franceze. De ce s'ar învăța, dacă tot o să mori! Maica Domnului va fi cetit doar Ceaslovul: În genere femeile nu trebuie să învețe, căci și-ar pierde și puțina minte pe care o au; și latineasca e o limbă impudică. Călugării cerșitori, Franciscanii, fac negoț în toate casele, până și în cîrciume. „La mîncat și la băut sînteți grozavi, dar la lucru n'aveți mîni, nici picioare²!“ Mînecele li sînt încăpătoare ca o traistă. Carmeliții sînt luați în batjocură cu un joc de cuvinte: cămili! Atot puternici, mari, roșii, bur-

¹ *Quam male cohaerent illa vocabula: cardinalis strategus, episcopus dux, abbas comes, sacerdos centurio!*

² *Ad edendum et bibendum plusquam viri estis, ad laborandum nec manus habetis, nec pedes.*

duhoși, cu înfățișarea de atleți, bețivi, ambițioși, vînd purpura și tiara, acești *fraticelli* de cari Papa Alexandru al VI-lea se temea mai rău decît de orice monarh îl zugrăviseră pe Erasm ca vinovat pentru sfășierea Bisericii, răpirea dijmelor clerului și chiar și răscoala țeranelor. Mănăstirile se umplu de fete smomite, de *couverse*, cu părinții înșelați, cu mintea plină de vedenii diabolice, care primesc „un nou fel de robie“ de dragul unor ceremonii vane, și își părăsesc, odată cu numele, și o libertate de care ele, care nu pot vinde fără voia părinților, nu au dreptul să dispuiе. Ele nu sînt miresele lui Hristos, căci cu toții el a serbat căsătoria lui mistică. „Pe Hristos și acasă-l poți avea¹.“

Pelerinagiile îi sînt, cum am văzut, odioase și ridicule, în același timp. Cutare se duce la Roma, goală de oameni de treabă, pentru a se întoarce mai rău, dar cu buzunarul plin de indulgențe, care s'ar da pe bani și cui ar fi despoiat și ucis pe Domnul. Alții, la beție, au făgăduit să meargă și la Compostella și adesea mor pe cale. Cutare care a fost la Ierusalim nu poate vedea măcar locul autentic, neștiut, al Patimei. Doar bătrînii cari nu pot muri aiurea să se ducă acolo, unde nu e nimic de văzut decît o „mare barbarie“. „Este oare acolo“, pune el să fie întrebat pelerinul, „ceva care să fie vrednic de privit? — Să-ți spun drept, aproape nimic. Se arată cîteva monumente vechi, dintre care nu e unul care să nu mi se fi părut fals și pregătit anume pentru a ispiti pe cei simpli și lesne crezători. — Și nu te întorci mai sfînt? — Ba în multe privinți mai rău².“

¹ Inventum est sub praetextu religionis novum servitutis genus, ut nunc sane in plerisque monasteriis invenitur... Caeremoniae quaedam quae per se nichil faciunt ad pietatem, neque quenquam commendant oculis Christi qui spectat animi puritatem... Et domi Christum habes.

² Est illic quod tu putes spectatu dignum? — Ut ingenue fatear

E și contra ceremoniilor morții, în mijlocul riturilor, cum între rituri: ungere, consacrare, rugăciuni, schimbare de haine, „din obișnuință mai mult decât din suflet“, și-au petrecut mulți toată viața. Nu că ar desaproba sacramentele și riturile în ele însele, dar nu trebuie să fie „alfa și omega a vieții întregi“¹. Ce poate fi mai repulsiv decât lupta în jurul unui pat de agonie între paroh și Ordinele cerșitoare, care-și împrumută haina murinzilor? Erasm merge până acolo încât afirmă că în Polonia doi tineri au fost îngropați, de către Franciscani, de vii noaptea într'o biserică.

Nici cu monarhia, așa cum este, mai ales pornită la războaie de pe urma sfaturilor acelor teologi cari ar merita puși în prima linie de luptă, nu e mulțămît asprul, dar clar-văzătorul critic. Aceștia încredințează pe regi „că sînt zei și că pentru dînșii s'a făcut lumea aceasta, pe cînd nu Statul e făcut pentru prinț, ci prințul e așezat pentru Stat“. „Odată prinții și împărații se deosebiau prin învățătură nu mai puțin decât prin putere².“ Acuma, ei nu-și dau sama că barbarii s'ar împăca mai răpede dacă ar vedea virtuți creștine și ar fi chemați la „libertatea evangelică“. Păcat că nu se înțeleg stăpînii celor mai mari monarhii: Francisc, așa de „uman“, Carol, căruia preceptorii i-au spus să fie pe atît de clement pe cît de mare! El, Erasm, dacă

tibi, propemodum nihil. Ostenduntur quaedam monumenta vetustatis, quorum mihi nihil non videbatur commentitium et excogitatum ad alliciendos simplices et credulos... Nihilo sanctorum redis? — Imo multis partibus deterior.

¹ Pene desperantes exhalant animam... Vehementer probare sacramenta et ritus ecclesiae... Prora et puppis vitae illis in ceremoniis est... Ex consuetudine quam ex animo.

² Persuadent sibi se deos esse suaque causa mundum hunc esse conditum... Imo princeps reipublicae gratia constituitur, non respublica principis causa... Olim principes et caesares eruditione non minus quam imperio praeminebant.

ar fi Papă, ar impune armistițiul și ar tăia pe cine s'ar atinge măcar de o găină, pentru a hotărî apoi granițele și a încheia căsătorii de fraternizare. În locul lui Carol, ar spune lui Francisc : „Frate, m'a servit soarta ; aș fi putut să fiu eu în locul tău. Tu te-ai purtat bine. Să uităm ! Du-te la ai tăi, fii bun vecin. Să ne întrecem în calitate și în guvernare. De aici iese mai multă glorie decît dacă aș lua toată Franța și ție dacă m'ai scoate din toate țerile mele. Ca Papă aș arăta numai grijă de gloria lui Hristos și mîntuirea creștinilor“.

E plină lumea de nobili cari și-au cumpărat titlul, *vulgo videtur emticia nobilitas*. Titlul de cavaler se poate lua în cancelaria imperială de oameni cari n'au văzut altă luptă decît cu gîștile și claponii țeranilor. Junkerul se cere laudat de vre-un tinerel, se apucă la ceartă cu clericii, organizează prădăciuni, vînează zestre, se face a fi chemat la Curte și adaugă contul autopsiei.

În burghesie, medici cari cer plata înainte de agonie, atîtea femei care apar în haine stropite cu pietre scumpe, purtînd ornamente de chihlimbar și coral, ghete aurite. Se văpsesc pe obraz cu cerusă, stibiu, *purpurissă*. Poartă cozi lungi, părul adus spre creștet ori pe frunte, coarne de pe care li atîrnă vâlul, pălării cu piei de preț. Lachei le țin de subțiori, le urcă în carăte scumpe. E o îmbulzeală a li se săruta mîna. Astfel, adesea, iată ce se alege dintr'o familie : tatăl murind supt influența călugărilor, soția întră la beguine, fiul devine la Roma ca să-l facă Papa preot într'un an, altul devine Franciscan, fetele trec la Sf. Clara ori la Sf. Caterina de Siena.

În războaie el vede furii, „în haine albe, cu tunici cenușii, împodobite cu felurite pene“, care chiamă pe prinți, asigurându-i că Dumnezeu e cu ei, la „războiul drept, sfînt, pios“, și tinereța, neexperiența, dorința

de glorie a stăpânitorilor se lasă sedusă. Cu părul tuns, barba semi-rasă, mustața lungă apare soldatul, care ucide fără măcar a-și servi țara și iea pentru aceasta bani. Generali înșeală la plata soldaților și adesea se fac plătiți de ambele părți. Penele de la pălărie, haina lor ca o plasă sînt ridicule. După atîtea isprăvi, bătrînul ofițer se retrage, fără nas, șchiop și, însurîndu-se cu vre-o fată tînără, se așează într'un „turnuleț“ de castel bun de pradă, unde nu ți-ai ținea nici porcii.

Mai fericiți atît de mulții cersitori, pe cari ar trebui să-i ție orașele. Cine se leagă de ei? Cine li cere un imposit?

În „Lauda nebuniei“ arătînd că prin nebunie începe omul, că fără dînsa lumea n'are haz, că ea hrănește ospetele, adunările, ea stîrnește războaiele, ea aduce și ține guvernele, ea determină superstițiile, îmbogățește bisericile, că ea deosebește prin nuanțele ei popoarele — Parisul cu teologia, Italia cu grija formei latine, Veneția cu venerarea nobleței, Grecii cu cultul strămoșilor, Turcii cu puritatea Islamului, Evreii cu vedenia Mesiei, Spaniolii cu patima războiului, Germanii cu admirația pentru trupuri mari și pentru magie, — se reieau toate aceste critici. Prinții cu lanțuri de aur la gît, cu coroană pe cap, se țin de creșterea cailor de vînătoare și exploatează o țară; clerici, cu veșminte pompoase și crucea înainte, cari, cînd ajung sus, țin o Curte ca un bîlcu, merg la oaste, ca în Germania, și se hrănesc din datine absurde, ca icoanele rău făcute, lumînările Maicii Domnului aprinse 'n amiaza mare, peleinagiile; negustorii cari mint, gramaticii, filosofii, matematicii, teologii urmărindu-și închipuirile zădarnice.

În stil, Erasm are comparații ca pe acea vreme, scurte visiuni ieșite dintr'o minte pe care lectura con-

tinuă și nevoia de imitație n'au sterilizat-o. Astfel când spune că mai ușor deosebești stelele când strălucesc una câte una decît atunci când tot largul cerului e cuprins de splendoarea lor¹. Are în stil și imprecății biblice cu acele repetiții care erau indicate pe vremuri. Așa când spune că „rea bestie e mistrețul, mai rea lăcomia; rea bestie e ursul, mai rea luxuria; rea bestie leul, mai rea cruzimea; rea bestie vipera, invidia mai rea²“, sau când imită Psalmii pentru a dovedi că „bobile sînt glasul lui Dumnezeu cerînd să ne căim“, și, când vițelul cel gras și „fiul rinocerului“ sînt aduși înainte pentru scopuri de moralitate religioasă³, rinocerul sînt Evreii cari, încăpățînați, își întorc cornul contra lui Hristos.

Pare că, la acest dușman al Franciscanilor, spiritul Sf. Francisc vorbește când el arată cum este a se închina la Dumnezeu: „Nu numai în templele făcute de mîna omului, deschise și celor pioși și celor impii, ci în vatra cea scumpă a lui, adevă în conștiința pură și sacră. Căci aceștia sînt închinătorii cari în spirit se închină lui Dumnezeu⁴“.

¹ Quasi, si ortas stellas notare velis, facilius id facies si raras luceant quam si tota caeli pars pariter insignibus obsita sit.

² Mala bestia est aper, sed peior est avaritia; mala bestia est ursus, sed peior est luxuria; mala bestia est leo, sed peior est crudelitas; mala bestia est vipera, sed peior invidia.

³ Quid hoc est aliud quam vox Domini clamantis: agite poenitentiam, instat regnum coelorum? Vitulus ille saginatus qui se patri pro nobis immolavit, solus omnium sine exceptione candidus, et fillus rhinocerotis, id est: iudaicae gentis quae, spiritu vacua, literam legis velut unicum cornu torserat in Christum.

⁴ Non solum in templis manu factis, quae patent et piis et impiis, sed in atrio sancto ipsius, hoc est in pura sanctaque conscientia. Nam hi demum veri sunt adoratores qui in spiritu adorant dominum. Multi sunt ubique qui lignum crucis adorant osculo, qui ad eucharistiam, qui ad nomen Iesu flectunt genua; sed non ita multi sunt qui adorant illum in atrio ipsius, per spiritum sanctum fidecati.

Pesimismul „pedepsei lui Dumnezeu“ care „bate“ pe oamenii păcătoși îl urmărește înaintea miseriilor de tot felul ale epocii sale. „În acest veac, nu știu prin ce impuls fatal, se amestecă haotic toate, ori de te uiți la starea religiei creștine, ori de cîntărești condiția monarhiilor și a Statelor, ori de privești cum se înfățișează învățătura și literele: toate sînt atît de tulburate încît nu e vreme în care să fi fost mai adevărat o formulă a Grecilor: *ἰερὸν ἢ βουλή*“, deci: așa e voia lui Dumnezeu¹. Toate plăgile sînt enumerate: boala rușinoasă, *scabies gallica*, de care sînt pline curțile, coreia, sudoarea aducătoare de moarte a Englesilor, distrugerea vieții de familie, certele religioase, cu biserici profanate și preoți gonîți, războaiele pregătite de monarhi fără a ști de ce², năvălirea Turcilor, care, „dacă n'ajută Dumnezeu,“ în scurt pare a voi să cuprindă restul pămîntului“³. În atîtea locuri se mănîncă o pîne cu scumpătate cîntărită⁴ și până și în fecunda Italie se moare de foame ori se recurge la carnea omenească. „Trăim toți sfășindu-ne unii pe alții⁵.“ „Cei mari despoaie, țeranul vinde cu preț împătrit ale sale, negustorii întind imens prețurile, meșterii cer cît vreau pe lucru. Fiecare cu șiretenii și meșteșuguri înșeală pe aproa-

¹ Hoc saeculo, quo nescio quo fatali tumultu, sursum deorsumque miscentur omnia, sive christianae religionis statum inspicias, sive monarchiarum ac rerum publicarum conditionem reputes, sive studiorum ac literarum rationem intueare, omnibus sic perturbatis, ut non alio tempore verius fuerit illud Graecis celebratum: *ἰερὸν ἢ βουλή*.

² Quod est totius negotii caput et ad universos ex aequo pertinent vix quem quam video cogitare.

³ Ni dextera Dei protegat nos, brevi quod reliquum est orbis christiani videatur occupatura.

⁴ Quam multi sunt ubique qui comedunt panes ad pondus, nec saturantur.

⁵ Mutuo laniatu vivimus omnes.

pele... Cînd mîna țeranilor a pustiit cu atîta desfrînare“ — e vorba de răscoalele țărănești germane —, Dumnezeu a trimes bestiile ogorului, devastînd toate !“

II.

Dar avem a face cu unul din înoitorii literaturii prin însușirea formelor perfecte ale latinității clasice. Erasm e mîndru că a cunoscut pe Gheorghe din Trapezunt, Teodor Gaza, Gheorghe Merula, Musurus, Pomponius Laetus, Platina, Laonicerus și Laonicus, unul medic, altul filosof, Antoniu Sabellicus, Andrei Alciatus, Ieronim Alexandru, episcop de Brindisi, principele Albert de Carpi, cu care ține corespondență, Pontanus, Iacob Sadolet, episcop de Carpentras, Pietro Bembo și o întreagă listă de alții². În Franța, „odată și azi cu studii foarte înfloritoare“, citează pe Robert Gaguin, pe Iodocus Badius, pe Budé, pe de Baïf, pe Scepper, pe Be-roald, pe Longueil și câțiva alții. În Germania el numără pe Melanchthon, pe un Kapnion, pe Ulric de Hutten, pe Ursinus Velius, care a scris istoria Ungariei, și pe alții, în Elveția pe Glarianus, în Anglia pe amicii arătați mai sus, pe William Latimer și Reginald Pole și pe vre-o doi-trei alții, fără a uita pe însuși regele Henric al VIII-lea, autorul a două cărți. Nu lipsește nici Danemarca, în care trăiește Saxo Grammaticus, Olanda părintească, plină de nume cunoscute mai mult lui

¹ Magnates expilant, rusticus quadruplo vendit sua, negotiatores in immensum intendunt precia, opifices quanti volunt locant opera. Unusquisque dolis et artibus circumvenit proximum suum... Nonne pridem immisit in nos bestias agri vastantes omnia, quum rusticorum manus tanta licentia grassarentur?

² În *Ciceronianus*. Și un Calderio, un Carteromachus, un Donado, un Paulus Aemilius și un Baptista Egnatius, profesorul de grecește de la Bologna, Paul Bombasius, Rodigino, Calcagnino, Casselius, Battista Mantuanus, Accius Sincerus.

Erasm, unii din ei la Collegium Busleidianum, în trei limbi, Spania cu Antoniu Nebrissensis, Lopez, Sancho, Vives, Portugalia cu Hermicus și Genesisius, Polonia cu poetul Andrei Critius, episcop de Plock.

Cînd ajunge a trata un subiect ca războiul cu Turcii, el recurge la Ptolomeu, la Pliniu, la Pomponiu Mela, ca și la Sf. Ciprian, „in libro de duplici martyrio“, și face istorie, ca și juriștii de la Paris, vorbind de Tranggolipix (Togrul-beg), de Mucaletus, Cucumetus, Asanus (Hasan), Alcimus și Othomanus, pentru a se ajunge la Mohammed I-iu, care atacă pe „Bulgari și Valahi“, la Mohammed al II-lea, de teama căruia Papa Sixt era să fugă în Franța, la prada teritoriilor clasice, la asediul Vienei în 1529 și la lupta cu Sufiul Persiei și cu Sudanul Egiptului.

Dar, se plînge el, „parte din indolența unora, parte din ivirea unor curențe fatale, buna literatură, care începuse a înflori într'un chip atît de fericit, acum pretutindeni se apleacă spre peire¹“. E vorba de secta cea nouă, ciceroniană, datorită la vre-o patru tinerei din Roma, care nu admite decît „ce are liniile lui Cicerone“, condamnă toate scrisesele afară de ale lui Longolius, care și el e vinovat că a pus Franța lingă Italia și a lăudat, *barbarus barbaros*, pe Erasm și Budé, și care seduce tineretul către acest manierism². Sînt platonici și peripatetici, păgîni în suflet. „Visează de vechea

¹ Multorum enim partim ignavia, partim sinistris motibus fit ut bonae literae, quae sat feliciter coeperant efflorescere, iam passim vergant ad interitum.

² Extitere pridem qui nobis veluti novam sectam molluntur invenire: Ciceronianos sese vocant, intolerabili supercilio reicientes omnium scripta quae Ciceronis liniamenta non referunt et adolescentiam, a coeterorum scriptorum lectione deterritam, ad unius M. Tullii superstitionem adigunt... Et animadverto juvenes aliquot, quos nobis remittit Italia, praecipue Romae, nonnihil afflatos hoc affectu... Quatuor inepti itali adolescentes.

Romă stăpîna lumii, și de poporul în togă“, ca și Evreii de Moise și de Templul din Ierusalim. Recitează la Capitoliu, care nu e azi decît „o curte nu prea măreață unde se duc copiii“ ca să joace piese de exercițiu, și judecă pe cine nu e vrednic, fiind străin, de onoarea cetățeniei romane. „Acuma însă ce înseamnă a fi cetățean roman? De sigur ceva mai puțin decît cetățean din Basel... Iar Senatul, dacă mai este vre unul la Roma, nu știe latinește!¹“ Se prosternă înaintea oricărei „icoane a demonilor celor vechi“ sau chiar înaintea unui simplu fragment și „abia de au ochi pentru icoanele lui Hristos și ale Sfinților“. Desprețuiesc moaștele, legea divină, până și monedele cu [crucea și] sfinții, preferind pe Iupiter și Diana. Bunei-Vestiri și pe Ganimed de-asupra vulturului Înălțării. „Admiră epigrama sau epitaful găsit pe vre-o piatră roasă².“ Odată la Roma, înaintea Papei Iuliu al II-lea, — un Iupiter! —, doi dintre ciceronieni, Petrus Phaedrus și Cămillus, au comemorat pe Isus vorbind de jertfele eroice ale antichității: Decii, Curțiu, Cecrops, Ifigenia, Evreii fiind doar nerecunoscători față de unul dintre ai lor. Ceva bun numai pentru copiii cari învață retorică. [Nicio înțelegere, nicio simțire. Medievalii, ca un Thomas Scotus,

¹ Qui veterem Romam, rerum dominam, gentemque togatam adhuc somniant, quemadmodum Iudei nondum desinunt suum Moesen ac Templum herosolymitanum somniare... Est, ut audio, nunc Romae sodalitas quaedam eorum qui plus habent literaturae quam pietatis... Nunc autem quid est esse civem romanum? Profecto minus aliquanto quam esse civem basiliensem... Sic (Capitolium) enim vocant curiam quandam non admodum magnificam, in qua solent agi per pueros exercitandi gratia fabulae... Senatus, siquis omnino Romae est, latine nescit.

² Quam inhiamus, quam stupescimus si quod veterum daemoniorum simulacrum aut etiam simulacri fragmentum nacti fuimus et Christi ac divorum imagines vix aequis oculis aspiciamus! Ut admiramus epigramma seu epitaphium corroso quopiam saxo repertum!

credeau măcar în ce spuneau. Cel de la Roma „a vorbit așa de roman încît n'au auzit nimic despre moartea lui Hristos ¹“. S'a mai adaus Reforma lui Luther, și acum pentru Roma toți „cisalpinii“ aceștia sînt cuprinși într'o singură condamnare...

Discuțiile din dietă, pamfletul lui Luther contra Turcilor fac pe Erasm să discute, nu numai problema, restrînsă, a luptei contra acestora, ci și vasta problemă a războiului însuși, posibilitatea altor relații între societăți, între State ².

Ofensiva contra Turcilor, purtată *turcește* (*turcico*), „Turci cu Turci“, o desaproabă. Ce oaste creștină e aceasta care pradă și se poartă cu ai săi mai rău decît cu dușmanii, care ține femei stricate, bea, joacă la noroc, blasfemează, se ceartă și se bate ³? Unii se tem de importul din Turcia, ca al zahărului, alții observă că e vorba de un ajutor de dat Ungariei, care ar trebui împărțită sau dată lui Zápolya. De altfel, i se spune că Turcii nu se închină la idoli, ci au un fel de creștinism înjumătățit ⁴. Adesea cînd se atinge „războiul sfînt“, nici nu e vorba de Turci, ci de Francesi, adversarii lui Iuliu al II-lea. „Dar vulgul creștinilor crede fără rost că oricine are dreptul de a ucide un Turc ca pe un cîne turbat, nu de alta, dar pentru că e turc“: atunci și pe Evrei ⁵? Dar nu i-au osîndit sinoadele! „Se înșeală crezînd că vor zbura de-a dreptul în cer, dacă li se va întîmpla să cadă într'o luptă cu Turcii. Nici măcar dacă

¹ Tam romane dixit Romanus ille ut nihil audirem de morte Christi.

² *Consultatio de bello Turcis inferendo*, Leyda, 1643.

³ Scorta circumferunt, in tentoriis temulenti ludunt aleam, peierant, rixantur et pugnant.

⁴ Ut audio, nulla colit idola, sed dimidiatum habet christianismum.

⁵ El e contra arderii renegaților: ce știau ei la botez!

pentru Hristos ți-ai întinde grumazul tiranului care te-ar chema la închinarea idolilor, nu vei ajunge la cer fără o conștiință curată¹.“ Doar Turcii „sînt întăiu oameni, apoi semi-creștini“, și, de altfel, dacă Dumnezeu i-a trimes, este de ce, și, dacă Turcii sînt cruzi, să nu fie așa creștinii unii față de alții. Poate fi însă ceva mai rău decît „prinții cei răi, mai ales ai Bisericii?“

Dar Erasm nu admite, ca Luther, că, de oare ce e vorba de o pedeapsă a lui Dumnezeu, nu trebuie făcut nimic contra Turcilor, cum n'o admit nici teologii parisiensi. Și boala e o pedeapsă de la Dumnezeu, și totuși luptăm contra ei! Celor cari cred că „o duc mai bine creștinii supt Turci decît supt prinții creștini și supt Papa“², el li răspunde că e mai bine Evreilor supt creștini decît creștinilor supt Turcii de sigur cruzi, la cari nu e lege, nici religie. Turcii nu sînt invincibili, cum se crede; un războiu de usură i-ar consuma, iar pentru paza locurilor cucerite sînt pe acolo creștini; anume Turci chiar ar ajuta o asemenea luptă. Carol Quintul, fratele său Ferdinand, Francisc, poate Henric al VIII-lea și, se crede, și Papa sînt gata de luptă.

Din toată această propagandă de cruciată cu gîndul recuperării Locurilor Sfinte la capăt, a ieșit numai cîștigul indulgențelor, țidulelor cu „crucea roșie și coroana întreită“. Lumea se îndepărtează de acest „bîlcu“, care se redeschide și înaintea primejdiei turcești, și cînd Papa e amenințat în Italia și cînd se anunță jubileul, dupli-

¹ At christianorum vîlgus perperam existimat cuius licere Turcam non aliter occidere quam canem rabidum, non ob aliud nisi quia Turca est... Proin de misere se fallunt qui se credunt recte subvolaturos in coelum, si contingat in praello adversum Turcos cadere. Nisi pura sit conscientia, nec si pro Christo cervicem porrigas ad idololatriam vocanti tyranno in coelum pervenies.

² Sunt qui iactant esse tolerabilius agere christianos sub imperio Persarum quam sub christianis principibus ac sub pontifice romano.

cat pentru a avea un îndoit câștig, ba, supt Alexandru, și întreit¹. Acuma se oferia putere mai mult decât deplină și se punea purgatoriul în pericol de a nu mai avea niciun locuitor. Acuma se clădia biserica Sfintului Petru în Vatican, acuma-i era foame lui Iacob din Compostella, acuma Sfintul Duh, acel dăruitor al tuturor, cerșia ajutor; acuma erau în lipsă călugării de la Muntele Sinai². Altă dată inundațiile din Flandra. Sînt cerțați și profanatorii de biserici dacă dau banii, pe cari-i ieau prinți, decani, comisari. Deci în zădar stăruie un Piu al II-lea, Ordinele de cavalerie, cardinalii iluștri trimeși de Leon al X-lea: orice încredere dispăruse înainte de polemica lui Luther contra indulgențelor³.

Dar, cu sau fără expedițiile contra Turcilor, războiul e pretutindeni în nenorocita Europă. „Trei monarhi ai lumii“, scrie Erasm, „se aruncă unul asupra altuia pentru a-l distruge, și nicio parte a lumii creștine nu e scutită de furiile războiului, căci acei trei trag pe ceilalți toți în tovărășia luptelor. Toți sînt în astfel de dispoziții, încît niciunul nu vrea să cedeze altuia: nici Danesul, nici Polonul, nici Scoțianul. Și, de altfel, nici Turcul nu stă liniștit și gătește lucruri grozave. Ciuma se învierșunează pretutindeni: în Spania, în Bretania, în Italia, în Franța. Pe lîngă aceasta e și o ciumă nouă,

¹ Toties audivimus cruciatam expeditionem, recuperationem Terrae Sanctae; toties vidimus rubram crucem, triplici corona insignitam, cum rubro scrinio... Eadem res in totum prope alienavit animos hominum ab indulgentiis. Sensimus, inquit, maras esse nundinas... Quod dup lica'um est, ut esset quaestus geminus.

² Nunc offerebatur potestas plus quam plenaria et periclitabatur purgatorium, ne prorsus nullum haberet incolam. Nunc aedificabatur templum divi Petri in Vaticano, nunc esuriebat Iacobus Compostellanus, nunc Sanctus Spiritus, ille largitor omnium, implorabat opem, nunc egebant monachi in Monte Sinai.

³ Quum Lutherus nondum scripserat adversus indulgentias pontificias.

din deosebirea părerilor, care a stricat sufletul tuturoră — Reforma —, „de nu mai e nicăiri o prietenie sinceră, ci fratele nu se încrede în frate și nevasta nu se potrivește cu bărbatul.“ „Ce de lupte s'au dat pentru acea Elenă care e Milanul! Cîte rele n'a suferit Italia! Franța de cîte rele n'a fost chinuită¹!“ Și el continuă: „Umblă în exil Cristian, regele Danemarcei, pios apărător al Evanghellei, Francisc, regele Franciei, e oaspete al Spaniei“ — ca prisionier după înfrîngerea de la Pavia —, „poate că nu după plac, el care de sigur e vrednic de o mai bună soartă; Carol se trudește a întinde hotarele monarhiei; Ferdinand își caută de lucru în Germania; pofta de² bani chinuiește toate Curțile; țerani uneltesc mișcări periculoase și prin atîtea măceluri nu se lasă înspăimîntați de la gîndul lor; poporul pregătește anarhia; Casa Bisericii se strică de facțiuni periculoase: în toate părțile se trage tunica necusută a lui Hristos. Via Domnului se pustiește nu numai de un singur mistreț, și tot odată se primejduiește autoritatea preoților și a dijmelor, demnitatea teologilor, maiestatea călugărilor; se clatină mărturisirea, se zguduie voturile călugărilor, slăbesc legile Papei; se discută euharistia, se așteaptă Anticrist: toată lumea naște nu știu ce rău mare.“ La luptă sînt îndemnați suveranii și de preziceri, de astre, ba chiar *ex ventriloquiis*².

Printîii să bage de samă: „să-și aducă aminte cît de mult a fost slăbit poporul, acum de mulți ani, prin războaie, nunți, inaugurări, pelerinagii, stoarceri, precare

⁴ Pro Helena, Mediolano, quanto diutius conflictatum est! Quid malorum non est passa Italia! Quibus non malis afflicta est Gallia!

¹ Ex anulis... Ex divinationibus... per indusia et gladios fortunatos; c. 54.

și neprecare, monopoluri, creșteri de monedă și multe alte proteste¹.

El nu e, cum s'a spus, contra *oricărui* războiu. „După mine războiul nu trebuie pornit decît după ce s'au încercat toate celelalte mijloace și nu se poate evita; aceasta pentru că războiul din firea sa e un lucru așa de răufăcător încît, chiar și dacă se pornește de principiele cel mai drept și pentru cele mai drepte cauze, dar, din cauza răutății ostașilor și a șefilor, aduce aproape mai mult rău decît bine²“. După ce întrebă părerea Sf. Pavel și a fericitului Augustin, el declară că l-ar primi numai scurt și cît mai puțin sîngeros. Bine înțeles și cu totul drept, fiindcă unul pornit din motive de simplă patimă e o «hoție», un *latrocinium*.

Pentru a da pacea o formulă ar fi: un singur stăpîn, monarhic, dar acel prinț ar trebui să fie «asemenea cu Dumnezeu». «Cum sînt însă moravurile oamenilor, mai sigure sînt stăpînirile moderate, legate între ele prin tratate creștinești³“. Interesantă ideea de federare a Statelor creștine, adecă a celor civilizate, ideie la care, după atîta vreme și așa de mari preferinți, era să se întoarcă, plină de noi și mai întinse ilusii, omenirea!

În ce privește ordinea internă, Erasm, cu toate amin-

¹ Meminerint principes quantopere multis iam annis bellis, sponalibus, inaugurationibus, peregrinationibus, exactionibus, precariis et non precariis, monopolis, monetae multauctae aestimationibus aliisque titulis compluribus sit attenuatus populus; p. 70 din tratatul despre războiul cu Turcii.

² Doceo bellum nunquam suspiciendum uisi quum, tentatis omnibus, vitari non potest, propterea quod bellum suapte natura res sit adeo pestilens ut, etiamsi a iustissimo principe iustissimis de causis suscipiatur, tamen, ob militum ac ducum improbitatem, fere mali plus adferat quam boni.

³ Optima quidem est monarchia, si princeps detur Deo similis verum, ut sunt hominum mores, tutissime sunt moderata imperia, christianis foederibus inter se connexa.

tirile sale antice, e pentru monarhia absolută, ale cărui progrese în ultimii șaptezeci de ani le constată.

În ce privește orientarea literară, dar și în orice domeniu al cugetării și vieții, el este înainte de toate pentru porunca formelor organice, pentru imperioasa, indispensabila adaptare. Ciceronienilor li spune că așa ar fi făcut Cicerone față de orice model de pe vremea lui, căci imitația admirabilă nu „calcă natura, ci o ajută“¹.

De altfel Cicerone n'a fost păstrat sigur, nici întreg — lipsia, și o spune, *De Republica* —, a tradus prost pe Greci, a avut adversari și rivali, la cari mai mult decît la dînsul se găsește *virtus oratoris*. În poezie nu se poate imita Homer și Virgil, pentru viața lui Isus. Zeuxis și Apele, în pictură, n'au fost imitatori. Acuma însă unde mai sînt „religia, Imperiul, magistratii, republica, legile, moravurile, studiile, pînă și fața de atunci a oamenilor“²? E o lume creștină, și acest fapt se impune. „Sînt creștin și vorbesc lumii creștine“³. „Nu oare toate acțiunile vieții noastre trebuie potrivite după învățăturile lui Hristos“⁴? Ca să n'o înțeleagă cineva trebuie să-i fi fost botezul doar o stropire în apă⁵.

¹ Si viveret, nobiscum eadem loqueretur... Sic illum imitemur quemadmodum ipse est alios imitatus... Imposturae genus est te ipsum non exprimere, sed alienae formae prestigium oculis hominum obicere... Amplector imitationem, sed quae adiuvet naturam, non violet.

² Videtur praesens saeculi status cum eorum temporum ratione congruere quibus vixit ac dixit Cicero, quum sint in diversum mutata religio, imperium, magistratus, respublica, leges, mores, studia, ipsa hominum facies, denique quid non?

³ Christiano mihi dicendum est apud christianos de religione christiana.

⁴ Annon omnes vitae nostrae actiones conferendae sunt ad Christi regulas?

⁵ Titulo dumtaxat sumus christiani. Corpus aqua tinctum est sacra, sed illota mens est.

Va merge până acolo, încît va declara că preferă pe Solomon lui Socrate, Biblia lui Tit-Liviu, Psalmii lui Pindar, Cîntarea Cîntărilor lui Teocrit¹.

Față de cei vechi, spune el cîndva, fără sfială, „sîntem cu mult superiori prin maiestatea lucrurilor și prin credință“². „Dacă se socoate barbar tót ce e nou și de curînd născut, nu e cuvînt care să nu fi fost cîndva barbar“³, și sîntem datori, creștinismul aducînd termini noi, și din grecește, să respectăm „cuvintele primite de simțul atîtor veacuri“⁴.

În general, întăiu ideile, apoi cuvintele: *primo sit sententiarum cura, deinde verborum*. Să se lase acele expresii teatrale, fără viață, care adorm pe cetitor⁵! Două lucruri se cer în literatură ca și în artă. Întăiu să spui *ce este*: „Culmea artei e să represinți lucrul cum e înnaintea ochilor“⁶. Al doilea să dai sincer nota personalității [tale. „Cuvîntarea ta să nu fie un centon, oarecare sau un mosaic, ci să respire icoana pieptului tău sau să fie un rîu ce iese din izvorul inimii tale“⁷.

Și aceste principii duc și la oarecare conclusii morale, cu care încheiem această carte, crezînd și noi tot într'însele. Din sufletul sigur al omului, sau al oamenilor, pleacă singura fericire, și nu din afară. „Vulgul

¹ An prae Socrate nobis putet Salomon?

² Rerum maiestate fideque longe sumus illis superiores.

³ Si barbarum habetur quicquid est novum et recens inatum, nulla vox non fuit aliquando barbara.

⁴ Verba tot saeculorum sensu recepta.

⁵ Ad haec, quoniam theatra sunt et vita carent, dormitat lector stertitque.

⁶ Caput artis est rem ut est oculis repraesentare.

⁷ Nec oratio tua cento quisquam videatur aut opus musaicum, sed spirans imago tui pectoris aut amnis e fonte cordis tui promanans.

cere de la lucrurile din afară viața plăcută, pe cînd n'o poate da decît mintea singură"¹, caracterul. Și „cartea o învață, nu numai ca să vorbești mai îngrijit, ci și ca să trăiești mai drept“².

---

¹ Vulgus a rebus externis petit vitam iucundam, cum eam non praestet nisi mens securo.

² Il qui literas in hoc discunt, non solum ut politius dicant, verumetiam uti rectius vivant.

CUPRINSUL

CUPRINSUL

	Pag.
I. — Cristina de Pisan	3
II. — Pierre de Fénelon	26
III. — Toison „d'or“	39
IV. — Cronici engleze despre lupta cu Franța	52
V. — O cronică sienese	60
VI. — Viața lui Carlo Zeno	68
VII. — Condottierii: Viața lui Braccio di Montone	78
VIII. — Viața lui Sforza	89
IX. — Bonfinio	99
X. — Jurnalul lui Barrillon	108
XI. — Macchiavelli și noua politică europeană	124
XII. — Erasm	132

